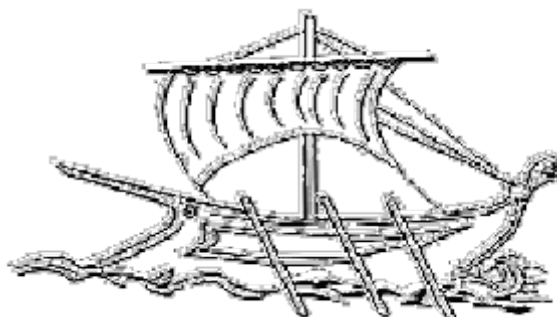
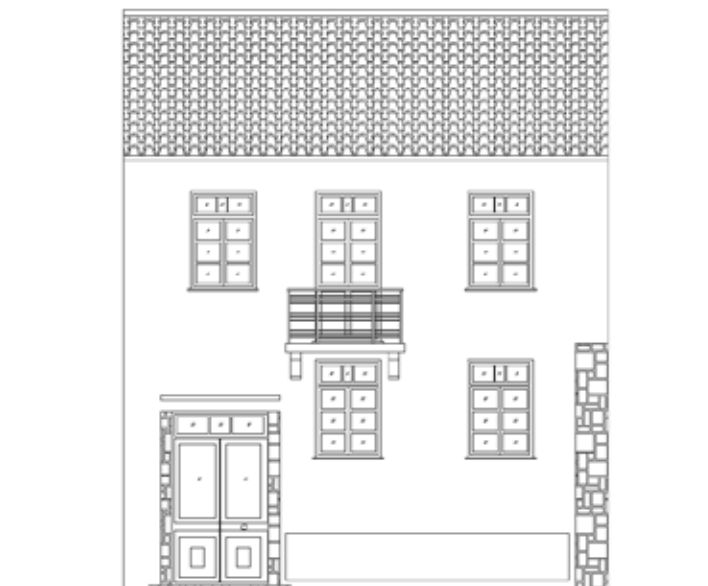

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

**ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ, ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ,
ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΚΤΙΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΒΡΑΙΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΩΝ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ.**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΠΑΠΑΖΩΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:

Κ. Α. ΜΠΟΥΡΜΠΑΧΑΚΗ – Κ. ΣΤ. ΤΣΟΥΚΑΤΟΥ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
Β. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	4
Γ. Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	10
<i>I. ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 15^ο ΑΙΩΝΑ</i>	10
<i>II. ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18^{ου} ΑΙΩΝΑ</i>	12
<i>III. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΑΛΗ ΠΑΣΑ (1790 - 1822)</i>	14
<i>IV. ΜΕΣΑ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ - ΑΡΧΕΣ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ</i>	17
Δ. ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ	27
<i>I. ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ</i>	27
<i>II. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ</i>	30
Ε. ΤΑ ΚΟΙΝΩΦΕΛΗ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ	39
<i>I. Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΚΑΗΛ ΚΑΔΟSH YASHAN YANINA (ΚΑΑΛ ΚΑΝΤΟΣ ΓΙΑΣΑΝ ΙΩΑΝΝΙΝΑ)</i>	39
<i>II. Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΚΑΗΛ ΚΑΔΟSH HADASH (ΚΑΑΛ ΚΑΝΤΟΣ ΧΑΝΤΑΣ)</i>	43
<i>III. ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΑΡΡΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ALLIANCE ISRAELITE</i>	43
<i>IV. ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ</i>	44
ΣΤ. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΜΕΣΟΑΣΤΙΚΗΣ ΕΒΡΑΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	45
<i>I. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΜΕΛΕΤΗ ΚΤΙΡΙΟΥ</i>	46
<i>II. ΣΧΕΔΙΑ (ΚΑΤΟΨΕΙΣ, ΤΟΜΕΣ, ΟΨΕΙΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ)</i>	68
Ζ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	69
Η. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	70

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

<i>EIKONA 1</i>	9
<i>EIKONA 2</i>	11
<i>EIKONA 3</i>	19
<i>EIKONA 4</i>	21
<i>EIKONA 5</i>	22
<i>EIKONA 6</i>	29
<i>EIKONA 7</i>	31
<i>EIKONA 8-9</i>	32
<i>EIKONA 10</i>	34
<i>EIKONA 11-12-13-14</i>	35
<i>EIKONA 15-16</i>	37
<i>EIKONA 17-18-19</i>	38
<i>EIKONA 20</i>	40
<i>EIKONA 21</i>	41
<i>EIKONA 22-23</i>	42
<i>EIKONA 24</i>	44

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΧΑΡΤΩΝ

ΧΑΡΤΗΣ 1 (<i>Ο χάρτης του Barbie du Bocage</i>)	15
ΧΑΡΤΗΣ 2 (<i>Τα Ιωάννινα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Χωρική οργάνωση των εβραϊκών συνοικιών.</i>).....	18
ΧΑΡΤΗΣ 3 (<i>Ο πολεοδομικός χάρτης της πόλης των Ιωαννίνων το 1902</i>).....	20
ΧΑΡΤΗΣ 4 (<i>Χωρική οργάνωση των εβραϊκών συνοικιών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα</i>)	25
ΧΑΡΤΗΣ 5 (<i>Επίθεση του σύγχρονου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης των Ιωαννίνων πάνω στο χάρτη των εβραϊκών συνοικιών του 19^{ου} αι.</i>).....	26

A. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία για τις εβραϊκές συνοικίες των Ιωαννίνων έγινε στα πλαίσια της πτυχιακής εργασίας του τμήματος Πολιτικών Δομικών Έργων της σχολής του Τ.Ε.Ι. Πειραιά, υπό την επίβλεψη των καθηγητριών κ. Α. Μπουρμπαχάκη και κ. Στ. Τσουκάτου.

Στόχος της εργασίας είναι :

Η μελέτη της επίδρασης του τρόπου ζωής, κοινωνικής και θρησκευτικής δραστηριότητας στην κατασκευή των κτιρίων μίας συγκεκριμένης περιοχής καθώς και οι χρήσεις γης στην ίδια περιοχή.

Στη συγκεκριμένη εργασία έχουμε συγκέντρωση στοιχείων :

- Για τη χωροθέτηση της Εβραϊκής Κοινότητας στον ιστό της πόλης, από τη στιγμή της εγκατάστασής της μέχρι και σήμερα.
- Για την πολεοδομική διάρθρωση και τη μορφή των εβραϊκών συνοικιών.
- Για την αρχιτεκτονική των κοινοφελών εβραϊκών κτισμάτων.
- Παράδειγμα εφαρμογής μεσοαστικής εβραϊκής κατοικίας (σχέδια κατοψεων, τομών, όψεων, σχέδια λεπτομερειών).

Θεωρείται σημαντική η ενασχόληση με τις ισραηλίτικες συνοικίες των Ιωαννίνων, καθώς η Εβραϊκή Κοινότητα της πόλης υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές του ελληνικού χώρου. Ήταν ισχυρή, πολυπληθής και είχε χαρακτήρα ελληνοεβραϊκό (ρωμανιώτικο), τον οποίο δεν έχασε με την άφιξη των Εβραίων που εκδιώχθηκαν από την Ισπανία και τη Ν. Ιταλία, κάτι που συνέβη με άλλες ρωμανιώτικες κοινότητες ελληνικών πόλεων. Γνώρισε μεγάλη ακμή κατά το 19^ο αιώνα και παραλίγο να αφανιστεί κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Είναι πλέον ολιγομελής, αλλά παραμένει ενεργή.

Οι άλλοτε εβραϊκές συνοικίες των Ιωαννίνων, διατηρούνται ως ένα βαθμό αναλλοίωτες, καταλαμβάνοντας μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου, και αποτελούν μάρτυρες της εικόνας της πόλης του παρελθόντος.

B. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η εμφάνιση των Εβραίων στα Ιωάννινα είναι άμεσα συνυφασμένη με την ίδρυση της πόλης. Δεδομένου ότι τα Ιωάννινα συναντούνται στην ιστορία στο τέλος της πρώτης χιλιετηρίδας, η ύπαρξη μιας Εβραϊκής Κοινότητας δεν μπορεί να αναχθεί σε πρότερη περίοδο, παρόλο που κάποιες λαϊκές παραδόσεις μιλούν για μετοίκηση Ιουδαίων στην Ήπειρο από πολύ παλιότερα¹. Είναι αρκετά πιθανό, οι Εβραίοι που εποίκησαν τα Ιωάννινα, να προέρχονταν από εβραϊκές κοινότητες παλαιότερων πόλεων της Ηπείρου, όπως η Άρτα (Αμβρακία) και η Νικόπολη².

Πρώτη γραπτή αναφορά για την παρουσία Εβραίων στην πόλη των Ιωαννίνων έχουμε το 1319 στο Χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Β', με το οποίο παραχωρούνται στην πόλη εξαιρετικά οικονομικά, εκκλησιαστικά, διοικητικά προνόμια, λόγω της προσάρτησης, στην κεντρική εξουσία του Βυζαντίου, του αυτοκέφαλου έως τότε Δεσποτάτου των Ιωαννίνων. Το Χρυσόβουλο του 1319 καταλήγει σε διάταξη, που αναφέρει ότι «τα παραπάνω δικαιώματα ή προνόμια τα έχουν επίσης και οι Ιουδαίοι της πόλης». Για να προστεθεί στο τέλος και αυτή η διάταξη, σημαίνει ότι ήταν υπολογίσιμη η εβραϊκή παροικία. Και για να έχει προσελκύσει τόσους Εβραίους η πόλη των Ιωαννίνων σημαίνει ότι ήταν ήδη ένα εμπορικό κέντρο γνωστό και στη δύση³, καθώς οι περιπλανώμενοι Εβραίοι προτιμούσαν συνήθως τα αναπτυγμένα αστικά κέντρα, όπου κέρδιζαν τη ζωή τους ως έμποροι και τεχνίτες⁴.

Οι προελαύνοντες Τούρκοι (το 1430 οι Γιαννιώτες τους παρέδωσαν το Κάστρο) δεν αποτέλεσαν πραγματικότητα τρόμου και αρνητικών αισθημάτων για τους Εβραίους των πρώην βυζαντινών εδαφών.

¹ The Official Web Site of KIS, the Central Board of Jewish Communities in Greece.

² Κουρμαντζής, Γιάννης: «Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων: Ιστορία, Χώρος και Κοινωνικός Ιστός», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οι Εβραϊκές Κοινότητες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: Από τον 15^ο αιώνα μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, εκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1997, σσ. 281 - 282.

³ Βρανούσης, Λεάνδρος: «Ιωάννινα», Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 31^{ος}, εκδ. Πάπυρος, 1988, σ. 65.

⁴ Τσολάκης, Πάνος: Η Εβραϊκή Συνοικία της Καστοριάς. Ιστορία, Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική, εκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη, 1994.

Η μουσουλμανική φιλοσοφία της συνύπαρξης των μουσουλμάνων με τους μονοθεϊστές «λαούς της Βίβλου», Εβραίους και Χριστιανούς, έδωσε στους Εβραίους ένα αίσθημα εμπιστοσύνης⁵.

Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων ήταν ρωμανιώτικη (από το βενετικό όνομα της Ελλάδας Ρωμανία). Οι Ρωμανιώτες χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα εμπλουτισμένη με εβραϊκές λέξεις⁶. Ο ελληνοεβραϊκός χαρακτήρας τους διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας, παρόλο που το 16^ο αιώνα κατέφτασαν στα Γιάννινα Εβραίοι από την Ισπανία⁷ (Σεφαραδίμ⁸) και τη Ν. Ιταλία, η άφιξη των οποίων πιστοποιείται από την ύπαρξη επωνύμων ισπανικής και ιταλικής καταγωγής⁹. Η ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων απορρόφησε πλήρως τους νεοαφιχθέντες Εβραίους της Ισπανίας και της Ν. Ιταλίας, με τα ήθη, τα έθιμα τους και το θρησκευτικό τυπικό τους¹⁰.

Ο ελληνοεβραϊκός της χαρακτήρας διαπιστώνεται μελετώντας τη γλώσσα, τα ήθη και τη θρησκευτική λειτουργία. Στην ομιλούμενη από τους Γιαννιώτες Εβραίους ηπειρώτικη διάλεκτο ανιχνεύουμε πολλά μεσαιωνικά στοιχεία και βυζαντινά ονόματα (Καλομοίρα, Πολύχρονη, Καλώνυμος, Μαυρογένης, Ρίζος). Για την απόδοση πολλών θρησκευτικών όρων ο λαός χρησιμοποιούσε λέξεις καθαρά βυζαντινές δίπλα στις εβραϊκές (η Μεγάλη Μέρα ή το Κιπούρ, το Συναγωγή, τα Ευλογημένα ή τα Σεφαρίμ του Τορά¹¹).

⁵ Ευθυμίου, Μαρία: “Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους”, περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 52 - 53, Περίοδος Β', Χρόνος 17ος, σ. 10.

⁶ Μεσσίνας, Ηλίας: Οι Συναγωγές στην Ελλάδα. Η Αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την Εβραϊκή Συνουκία από τον 15^ο στον 20^ο αιώνα στη βόρειο Ελλάδα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Αθήνα, 1999, σ. 23.

⁷ Ευθυμίου, Μαρία: ο.π., σ. 11.

⁸ Από τη βιβλική ονομασία Σεφαράδ = Ισπανία.

⁹ Κουρμαντζής, Γιάννης, ο.π., σ. 284.

Σαν πηγή αναφέρεται ο:

- Μάτσας, Ιωσήφ: “Τα ονόματα των Εβραίων στα Γιάννινα”, Αφιέρωμα εις την Ήπειρον (εις μνήμην Χρίστου Σούλη, 1892 -1951), Αθήνα, 1956, σσ. 100- 102.

¹⁰ Κουρμαντζή, Ελένη: “Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός”, εφημερίδα Ήπειρος, Ιωάννινα, Πέμπτη 11 Ιανουαρίου 1996, σ. 8.

¹¹ Τορά = Ο γραπτός Νόμος των Εβραίων, η Πεντάτευχος. Αποτελείται από χειρόγραφες περγαμηνές

Η θρησκευτική λειτουργία, εκτός από την ιδιότυπη μουσική της, περιέχει ύμνους άγνωστους για τους Σεφαραδίμ, που έχουν όμως την πηγή τους στο λειτουργικό των βυζαντινών κοινοτήτων, το «Mahzor Romania». Η ελληνική γλώσσα έχει εισαχθεί επίσημα στις προσευχές της Συναγωγής και αντικαθιστούσε τη Ladino των ισπανόφωνων κοινοτήτων. Ξεχωρίζουμε, τέλος, αρκετά ήθη και έθιμα συγγενικά με τα έθιμα του περιβάλλοντος¹².

Η ισχυρή αυτή και πολυπληθής Ρωμανιώτικη Κοινότητα¹³, διατηρεί σχέσεις με τη μεγάλη ισπανόφωνη Ιουδαϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, αλλά και με τη μητέρα Ιερουσαλήμ στην Παλαιστίνη. Οι σχέσεις αυτές είναι κυρίως σε θρησκευτικό, αλλά και κοινωνικό επίπεδο. Απευθύνεται η Κοινότητα των Ιωαννίνων στους ραββίνους της Θεσσαλονίκης, όσον αφορά ζητήματα θρησκευτικού δογματισμού, ή άλλα πρακτικά θέματα. Δέχεται ραββίνους από την Ιερουσαλήμ, αλλά παράλληλα αποστέλλει και τους τοπικούς ραββίνους, για να μορφωθούν στη Θεσσαλονίκη. Πολύ αργότερα, δηλαδή κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συναντούμε στα Γιάννινα τους λεγόμενους «Χαχάμ», δηλαδή τους σοφούς ραββίνους, οι οποίοι είναι μελετητές θρησκευτικών ζητημάτων, αλλά και συγγραφείς και λόγιοι¹⁴.

Πυκνές αναφορές για τους Εβραίους κάτοικους των Ιωαννίνων και κυρίως για τους εμπόρους συναντούμε κατά το 16^ο αιώνα. Γνωρίζουμε πράγματι ότι η πόλη των Ιωαννίνων αναπτύσσει σημαντικά το εμπόριο της κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα και κυρίως στη συνέχεια.

σε κιλίνδρους, που φυλάσσονται στο εϊχάλ (κιβωτό) της συναγωγής. Ένα εδάφιο διαβάζεται ορισμένες μέρες της εβδομάδας, καθώς και το Σάββατο.

Σεφαρίμ = Οι κύλινδροι της Τορά, που φυλάσσονται στο εϊχάλ της συναγωγής. Λέγονται επίσης «Σέφερ Τορά», πληθ. «Σιφρέι Τορά».

¹² Μάτσας, Ιωσήφ: “Η αρχαία ιερά συναγωγή των Ιωαννίνων”, περιοδικό Χρονικά, τεύχος 3, Νοέμβριος 1977, σ. 3.

¹³ Βρανούσης, Λέανδρος: ο.π., σ. 67.

¹⁴ Κουρμαντζή, Ελένη: ο.π., σ. 8.

Το εμπόριο των Ιουδαίων αναπτύσσεται είτε προς το εσωτερικό της Ελλάδας είτε προς τα παράλια της Αδριατικής, και κυρίως προς τη Βενετία και την Ανκόνα¹⁵. Ειδικότερα, το 1555, απογράφεται κίνηση Εβραίων εμπόρων κατά ομάδες προς την Κέρκυρα¹⁶, αλλά και μια δεύτερη καταγραφή, το 1720, αποδεικνύει το συμπαγές της εβραϊκής παρουσίας με κέντρο αναφοράς τα Γιάννινα, και αυτό σε συνεργασία με Γιαννιώτες μεγαλέμπορους εγκατεστημένους στη Βενετία¹⁷. Διακινούνται είδη εισαγωγής, που προορίζονται για τη βιοτεχνία, καθώς επίσης και καταναλωτικά αγαθά.

Από το 17^ο αιώνα και ύστερα, η Εβραϊκή Κοινότητα εκφράζει το δικό της πολιτισμό και τη δική της κοινωνικότητα μέσα από τη θρησκευτική της κουλτούρα, τις εβραϊκές γιορτές, τα σχολεία του Ταλμούδ¹⁸ Τορά και τα λεγόμενα «Πιγιουτίμ» (θρησκευτικά ποιήματα), τα οποία είναι γραμμένα σε τοπική γιαννιώτικη διάλεκτο¹⁹.

Με την κορύφωση της εμπορικής κίνησης των Ιωαννίνων κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και κυρίως κατά την περίοδο της δυναστείας του Αλή Πασά (1790 - 1822), οι Εβραίοι έμποροι των Ιωαννίνων μετοικούν σε πόλεις της Βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως τα Τρίκαλα, ο Βόλος, η Καστοριά, αλλά και σε πόλεις της Ηπείρου, όπως το Αργυρόκαστρο, η Πρέβεζα, η Παραμυθιά και αλλού.

Ο Γ. Κουρμαντζής, με βάση τα στοιχεία μιας αναφοράς για τις συντεχνίες, που γράφτηκε το 1817, συμπεραίνει ότι το 1760 μία ολόκληρη περιοχή του εμπορικού κέντρου των Ιωαννίνων καταλαμβάνεται από εβραϊκά καταστήματα και ότι τα εργαστήρια μεταξοπλεκτικής και χρυσοκεντητικής περνούν σταδιακά στα χέρια των Εβραίων²⁰.

¹⁵ Κουρμαντζή, Ελένη: ο.π., σ. 8.

¹⁶ Κουρμαντζής, Γιάννης: ο.π., σ. 284.

¹⁷ Κανετάκης, Γιάννης: Το Κάστρο. Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων, εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, Αθήνα, 1994, σ. 57.

¹⁸ Ταλμούδ = Ο προφορικός Νόμος των Εβραίων, έναντι της Τορά, του γραπτού Νόμου. Αποτελείται από τη σύνοψη συζητήσεων για το Μισνά και τη Γκεμαρά (παλαιότερες κωδικοποιήσεις του προφορικού εβραϊκού νόμου) από γενεές λογίων και νομομαθών σε διάφορες ακαδημίες.

¹⁹ Κουρμαντζή, Ελένη: ο.π., σ. 9.

²⁰ Κουρμαντζής, Γιάννης: ο.π., σσ. 287 - 288.

Κατά το 19^ο αιώνα η εβραϊκή κοινότητα έχει επιδοθεί και στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας, κυρίως της υφαντικής, της μεταξοπλεκτικής, της χρυσοκεντητικής, της χρυσοχοΐας και της ασημουργίας. Στα χέρια της βρίσκονται και καταστήματα αγοραπωλησίας νομισμάτων, ή δανεισμού χρημάτων (σαράφικα)²¹. Είναι ισχυρή και πολυπληθής. Διαθέτει αυτοδύναμη οργάνωση και συμμετέχει ως αυτοδύναμη κοινότητα στα πλαίσια της οθωμανικής εξουσίας. Είναι η στιγμή του απόγειου της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων²².

Εκτός από έμποροι και βιοτέχνες, η μεγάλη μάζα των Εβραίων ήταν τεχνίτες (φαναρτζήδες, μπαλωματήδες,...), εργάτες, εμποροϋπάλληλοι, αχθοφόροι και πλανόδιοι μικροπωλητές²³.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα, ο αριθμός των Εβραίων των Ιωαννίνων είναι μέχρι και 3.500 σε ένα συνολικό πληθυσμό περίπου 20.000 κατοίκων. Την περίοδο αυτή η οικονομική κατάπτωση της πόλης οδηγεί προς μια γενική μετανάστευση των κατοίκων, αλλά και των Εβραίων, οι οποίοι μεταναστεύουν κυρίως προς την Αμερική και αργότερα προς την Αθήνα, ώστε στη δεκαετία του 1920, η εβραϊκή κοινότητα να απαριθμεί πλέον περί τα 2.000 μέλη²⁴. Οι Γιαννιώτες Εβραίοι μάλιστα αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Αθήνας, της οποίας άλλωστε η παλιά Συναγωγή ονομάζεται «Γιαννιώτικη» (1905)²⁵. Επίσης, πολλοί από τους Γιαννιώτες Εβραίους, που μετανάστευσαν στην Αμερική, αναδείχθηκαν σε οικονομικούς παράγοντες και επιστήμονες. Ίδρυσαν Συναγωγή στο Μανχάταν της Ν. Υόρκης, που λειτουργεί ως σήμερα, καθώς και μια πολύ δραστήρια αδελφότητα, που κατά καιρούς συνδράμει τον ελληνικό και δη το γιαννιώτικο εβραϊσμό²⁶.

²¹ Δημητριάδης, Ευάγγελος: ο.π., σ. 158.

²² Κουρμαντζή, Ελένη: ο.π., σσ. 8-9.

²³ Μάτσας, Μ.: “Η Εβραϊκή Κοινότητα στα Γιάννενα”, περιοδικό Αντί, τεύχος 179 / 5 - 6 - 1981 (Αφιέρωμα στα Γιάννενα), σ. 34.

²⁴ Κουρμαντζή, Ελένη: ο.π., σ. 9.

²⁵ The Official Web Site of KIS, the Central Board of Jewish Communities in Greece.

²⁶ The Official Web Site of KIS, the Central Board of Jewish Communities in Greece

Το 1904 ιδρύεται στα Ιωάννινα και η περιώνυμη Εβραϊκή Σχολή Alliance Israelite²⁷, με πρωτοβουλία της εταιρείας του Παρισιού Alliance Israelite Universelle. Στη Σχολή αυτή φοίτησαν, δίδαξαν και αναδείχτηκαν προσωπικότητες, όπως ο περίφημος Γιώσεφ Ελιγιά²⁸ (1901 - 1931), ένας από τους μεγαλύτερους σύγχρονους Ελληνοεβραίους ποιητές. Το 1918 ιδρύεται η «Σιωνιστική Εταιρεία»²⁹ (Hevra Amale Zion) με σκοπό την εξεύρεση κεφαλαίων για το Ισραήλ.

Το μεγάλο πλήγμα για τη Ρωμανιώτικη Κοινότητα των Ιωαννίνων συνέβη με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ολιγορτία των ηγετών της Κοινότητας είχε ως αποτέλεσμα τον παραλίγο ολοκληρωτικό αφανισμό της. Στις 25 Μαρτίου 1944 οι Γερμανοί συγκέντρωσαν τους Εβραίους των Ιωαννίνων σε δύο πλατείες της πόλης, στο Κάστρο και στο Μώλο. Τους στοιβάξαν σε φορτηγά και τους μετέφεραν αρχικά

στη Λάρισα. Από εκεί οδηγήθηκαν στα κρεματόρια του Άουσβιτς, όπου οι περισσότεροι από αυτούς θανατώθηκαν στις 13 Απριλίου του 1944³⁰.

Το 1940 η Εβραϊκή Κοινότητα αριθμούσε 1950 μέλη. Από αυτούς εκτοπίστηκαν οι 1850. Από τα στρατόπεδα των Ναζί επέστρεψαν περίπου 60 άτομα. Έτσι το 1947 η Κοινότητα μετρούσε 163 μέλη. Ο αριθμός αυτός μειώθηκε μετά από συνεχείς μεταναστεύσεις στην Αθήνα και το εξωτερικό, ώστε το 1981 οι

Εβραίοι των Ιωαννίνων να μην είναι πάνω από 50³¹.

Εικ. 1: Μνημείο του Δήμου Ιωαννίνων για τους 1.850 Γιαννιώτες Εβραίους που συνελήφθησαν στις 25 Μαρτίου 1944 και εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

²⁷ Κουρμαντζή, Ελένη: “Γιώσεφ Ελιγιά - Σαμπεθάι Καμπιλή: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων”, περιοδικό Δωδώνη. «Φιλολογία», (Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), Ιωάννινα, 1993, σ. 190.

²⁸ Κουρμαντζή, Ελένη: “Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός”, εφημερίδα «Ηπειρος», Ιωάννινα, Πέμπτη 11 Ιανουαρίου 1996, σ. 9.

²⁹ Κουρμαντζή, Ελένη: “Γιώσεφ Ελιγιά - Σαμπεθάι Καμπιλή”, ο.π., σ. 190

³⁰ Μάτσας, Μ.: “Η Εβραϊκή Κοινότητα στα Γιάννενα”, ό.π., σσ. 34 - 35.

³¹ Μάτσας, Μ.: ο.π., σ. 35.

Σήμερα η Κοινότητα αριθμεί μόνο 60 μέλη και δεν έχει μόνιμο ραβίνο³². Βρίσκεται σε λειτουργία μαζί με τις άλλες επτά ενεργές Ισραηλιτικές Κοινότητες που απόμειναν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας, του Βόλου, της Χαλκίδας, των Τρικάλων και της Κέρκυρας.

Γ. Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ι. ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 15^ο ΑΙΩΝΑ

Ο αρχιτέκτονας Β. Χαρίσης κάνει μία προσπάθεια να προσεγγίσει, αν όχι την πρώτη εικόνα (επί Ιουστινιανού), τότε μία συγγενική εικόνα της πρώτης πολεοδομικής οργάνωσης του Κάστρου (του 13ου αιώνα)³³. Ακολουθώντας συστηματική επιχειρηματολογία καταλήγει στο διαγραμματικό χάρτη της εικόνας 2, για τον οποίο υποστηρίζει πως αν δεν ταυτίζεται με το σχέδιο δημιουργίας της νέας πόλης του Ιουστινιανού, σίγουρα προσεγγίζει τη μορφή του σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Οι Εβραίοι της περιόδου αυτής πρέπει να κατοικούσαν την περιοχή, που βρίσκεται αριστερά της κεντρικής πύλης του Κάστρου. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το γεγονός ότι εκεί βρισκόταν το παλαιό κτίριο της Συναγωγής, το οποίο κατεδαφίστηκε στα χρόνια της κυριαρχίας του Αλή Πασά. Σαν αρχική χρονολογία κτήσης της αναφέρει ο Γ. Κανετάκης, το τέλος του 9^{ου} αιώνα³⁴.

³² Παπασταύρος, Αναστάσιος: Ιωαννίνων Εγκώμιον: Το παρελθόν που δεν χάθηκε, Ιωάννινα, 1998, σ. 180.

³³ Χαρίσης, Βασίλης: Ιωάννινα. Ίδρυση - Χωροταξικός ρόλος - Μορφή της πρωτοβυζαντινής πόλης, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2003, σσ. 218 - 226.

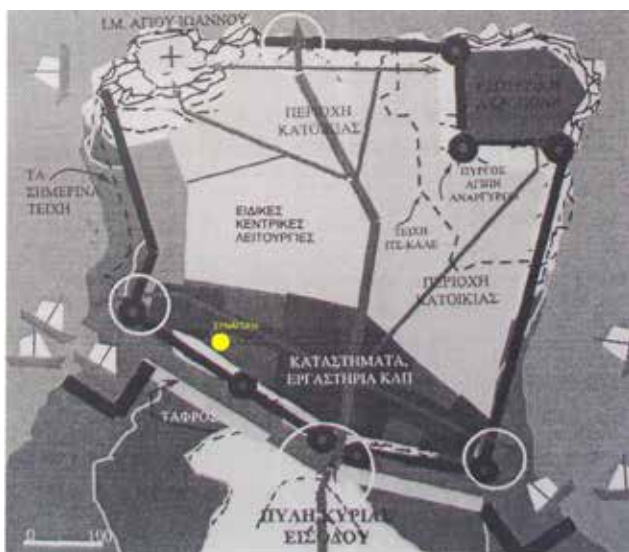
³⁴ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 184.

Ο συγγραφέας αναφέρει σαν πηγή του, όσον αφορά το παλαιό κτίριο της Συναγωγής, τον:
- Σαλαμάγκα, Δημήτριο: “Λογοτεχνικά”, Άπαντα, τομ. 4^ο, εκδ. Παπαζήση.

Αν λάβουμε υπόψη την άποψη του Η. Μεσσίνα ότι η «κάθε ετερόκλητη ομάδα Εβραίων ιδρύει τη συναγωγή της στη συνοικία που εγκαθίσταται»³⁵ και αν δεχτούμε την παραπάνω χρονολογία κτήσης, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εβραϊκή συνοικία του Κάστρου είναι η παλαιότερη περιοχή εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη των Ιωαννίνων, που όπως είδαμε κατέφτασαν στο τέλος της πρώτης χιλιετηρίδας. Μετά την καταστροφή της πρώτης Συναγωγής, χτίστηκε το 1826 η Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan Yanina, για την οποία θα αναφερθούμε λεπτομερώς παρακάτω.

Πότε ακριβώς επεκτάθηκε η πόλη έξω από τα στενά όρια του Κάστρου δεν είναι γνωστό. Σύμφωνα με τον Γ. Κουρμαντζή, μια προσεκτική ανάγνωση του Χρονικού των Τόκων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, η πόλη των Ιωαννίνων πιθανότατα δεν είχε επεκταθεί εκτός των τειχών, γεγονός που μας πείθει και για την εγκατάσταση της εβραϊκής κοινότητας εντός του Κάστρου³⁶.

Υπάρχουν και απόψεις που υποστηρίζουν ότι πολύ πριν από την τουρκική κατάκτηση (1430), στις αρχές του 14ου αιώνα η πόλη είχε επεκταθεί έξω από το όριο του φρουρίου. Αυτό εικάζεται από τα ονόματα των κοντινών στο Κάστρο συνοικιών Λειβαδιώτη, Τζιγαρά, Σαράβα, Τζουκαλά. Τα ονόματα αυτά ανήκουν σε Έλληνες, που άκμασαν πριν από την κατάκτηση και αναφέρονται σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Β' το 1319³⁷. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Ι. Λαμπρίδη και τον Π. Αραβαντινό, οι Εβραίοι της εποχής (14ος αιώνας) συγκεντρώνονταν και σε

δύο συνοικίες έξω από το Κάστρο, μία προς του Λειβαδιώτη και μία προς του Σαράβα.

Από την άλλη μεριά ο Γ. Κουρμαντζής ισχυρίζεται ότι τα ονόματα αυτά αφορούσαν πιθανότατα περιοχές (που ίσως είχαν λιγοστά σπίτια) και όχι οργανωμένες συνοικίες.

Εικ. 2: Μορφή της γενικής πολεοδομικής οργάνωσης του Κάστρου των Ιωαννίνων (6ος - 13ος αι.). (Χαρίσης, Βασιλής: Ιωάννινα. Ίδρυση - Χωροταξικός ρόλος - Μορφή της πρωτοβυζαντινής πόλης, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2003, σ 225)

³⁵ Μεσσίνας, Ηλίας: ό.π., σ. 55.

³⁶ Κουρμαντζής, Γιάννης: ό.π., σσ. 282 - 283.

³⁷ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 62.

Αυτό στηρίζεται σε πηγές της εποχής, που αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια επιδρομών της πόλης από αλβανικά φύλα, καίγονταν έξω από τα τείχη αγροτικές εκτάσεις, χωρίς να αναφέρονται σπίτια. Οι περιοχές αυτές εξελίχθηκαν σε οργανωμένες συνοικίες κατά την επέκταση της πόλης μετά την τουρκική κατάκτηση³⁸.

Εβραϊκοί τάφοι, που βρέθηκαν στην περιοχή της συνοικίας Αρχιμανδρειό, σε τοποθεσία δηλαδή πολύ μακρινή την εποχή που η πόλη περιοριζόταν στο Κάστρο και τις γειτονικές συνοικίες, συνηγορούν κι αυτοί στην αρχαιότητα του εβραϊκού στοιχείου στα Γιάννινα³⁹.

II ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18^{ου} ΑΙΩΝΑ

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, το 1430 οι Γιαννιώτες παρέδωσαν χωρίς μάχη την πόλη τους στον Σινάν Πασά εξασφαλίζοντας σημαντικά προνόμια. Ένα από αυτά ήταν η απαγόρευση εγκατάστασης Οθωμανών εντός του Κάστρου. Από τότε κι ύστερα, η ανάπτυξη της πόλης των Ιωαννίνων έγινε στο τμήμα της πεδιάδας, που εκτείνεται νοτιοδυτικά του Κάστρου. Το τμήμα αυτό προσδιορίζεται από τα φυσικά όρια της λίμνης και από μια σειρά χαμηλών υψωμάτων - λόφων (της Περιβλέπτου, του Βελισαρίου, της Κιάφας, των Ζευγαριών, του Αγίου Γεωργίου), που απλώνονται παράλληλα προς τις όχθες της⁴⁰.

Από παράδοση είναι γνωστό ότι οι πρώτοι Οθωμανοί κατοίκησαν στην συνοικία Άγιος Νικόλαος, την τότε ονομαζόμενη Τουρκοπάλουκο, εξαιτίας της περιφραξης της περιοχής με πασσάλους⁴¹.

Από τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του 1564 προκύπτει ότι ο πληθυσμός των Ιωαννίνων αποτελούνταν από 7.000 έως 7.500 κατοίκους. Από αυτούς εικάζεται ότι οι 500 περίπου ήταν Εβραίοι⁴².

³⁸ Κουρμαντζής, Γιάννης

³⁹ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 63.

⁴⁰ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 62.

⁴¹ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 63.

⁴² Βρανούσης, Λέανδρος: "Ιωάννινα" Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, ό.π. πρβ. και υποσημείωση 13.

Από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια του 16^{ου}, η φυσιολογική αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού της εντός των τειχών πόλης είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη εβραϊκών συνοικιών και έξω από το Κάστρο. Οι Εβραίοι εγκαθίστανται παραδοσιακά στις περιοχές, που ορίζουν οι οδικοί άξονες οι διακλαδιζόμενοι αριστερά και δεξιά του κυρίου άξονα, ο οποίος έχει αφετηρία την κεντρική πύλη του Κάστρου. Μπροστά από την πύλη και γύρω από τον άξονα αυτό χωροθετείται και η κεντρική αγορά των Ιωαννίνων. Η εγκατάσταση δηλαδή των Εβραίων έξω από το φρούριο βρίσκεται σε άμεση σχέση με το εμπορικό κέντρο, καθώς και οι ίδιοι αναπτύσσουν σημαντική εμπορική δραστηριότητα. Στα παραπάνω συμπεράσματα συνηγορεί και η ίδρυση νέας συναγωγής, πιθανώς γύρω στο 1540, σε δρόμο κάθετο στον κύριο άξονα και σε μικρή απόσταση από τα τείχη του Κάστρου, τη σημερινή οδό Γιωσέφ Ελιγιά. Πρόκειται για τη Συναγωγή Kahal Kadosh Hadash (Έξω Συναγωγή), η οποία δεν σώζεται στις μέρες μας⁴³ (βλ. χάρτη 2, σελ. 18).

Το 1611, μετά το αποτυχημένο κίνημα του Διονυσίου του Φιλοσόφου, αποβάλλονται όλοι οι Χριστιανοί από το Κάστρο και ισοπεδώνονται όλα τα χριστιανικά κτίσματα. Από τους διωγμένους Καστρινούς οι φτωχότεροι εγκαταστάθηκαν στις παραλίμνιες εβραϊκές φτωχογειτονιές Σαράβα και Λειβαδιώτη⁴⁴. Οθωμανοί και Εβραίοι είναι οι εθνικότητες, που κατοικούν πλέον στο φρούριο.

Το 1670 επισκέφθηκε την Ήπειρο ο Τούρκος περιηγητής Evliya Celebi (Εβλιά Τσελεμπή), ο οποίος βρήκε τα Γιάννινα σε μεγάλη ακμή. Έχουν γραφεί 4.000 σπίτια, που αντιστοιχούν σε πληθυσμό 20.000 κατοίκων. Μετρά στην πόλη 37 συνοικίες, από τις οποίες 4 είναι εβραϊκές⁴⁵.

Σε οθωμανική απογραφή του 1731 η πόλη παρουσιάζεται να έχει 8.000 οικογένειες ή 40.000 κατοίκους, από τους οποίους 30.000 περίπου ήταν Χριστιανοί. Το 1754 ο πληθυσμός της πόλης ανέβηκε στους 45.000 κατοίκους⁴⁶.

⁴³ Κουρμαντζής, Γιάννης: *ό.π.*, σ. 285.

⁴⁴ Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: "Γιάννινα" Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, *ό.π.*, σ. 198.

⁴⁵ Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: *ό.π.*, σ. 198.

⁴⁶ Κανετάκης, Γιάννης: *ό.π.*, σ. 59.

Οι εβραϊκές συνοικίες της περιόδου του 18^{ου} αιώνα αναπτύσσονται πάντοτε μέσα στα όρια της μεσαιωνικής πόλης (Λειβαδιώτη, Τζουκαλά, Μικρή και Μεγάλη Ρούγα, Σαράβα, καθώς και η εβραϊκή συνοικία μέσα στο Κάστρο)⁴⁷. Δύο είναι οι εβραϊκές Συναγωγές⁴⁸, που υπάρχουν ήδη από το μεσαίωνα, μία μέσα στο Κάστρο και η άλλη έξω από αυτό. Σύμφωνα με τον Γ. Κουρμαντζή, το 1760 μία ολόκληρη περιοχή του εμπορικού κέντρου των Ιωαννίνων κατακλύζεται από εβραϊκά καταστήματα. Υπάρχει τέλος και ένα εβραϊκό νεκροταφείο.

III ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ ΑΛΗ ΠΑΣΑ (1790 - 1822)

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν διοικούσε ο Αλή Πασάς, τα Γιάννινα έφτασαν στο απόγειο της οικονομικής, της κοινωνικής και της πνευματικής προόδου. Ο πληθυσμός της πόλης, όπως προκύπτει από τις εκτιμήσεις των ξένων περιηγητών, που βρέθηκαν στην επικράτεια του Αλή Πασά, πρέπει να ήταν γύρω στους 30.000 με 35.000 μόνιμους και μη κατοίκους. Ανάμεσα σε αυτούς και 1.000 ή 1.200 Εβραίοι⁴⁹.

Η δημοσιοποίηση από τον Γ. Κανετάκη, ενός πολεοδομικού-τοπογραφικού χάρτη των Ιωαννίνων, που συνέταξε, πιθανότατα, ο Γάλλος γεωγράφος Denis Barbie du Bocage, πριν από την καταστροφή της πόλης (κατά την πολιορκία του Αλή Πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα) το 1820, προσφέρει άφθονο υλικό για τη μελέτη της τοπογραφίας της πόλης την περίοδο αυτή⁵⁰. Αν και στο χάρτη του Barbie du Bocage (βλ. σελ. 15) δεν γίνεται ιδιαίτερη μνεία στα ονόματα των συνοικιών, που είναι γνωστά από τις ιστορικές πηγές, παρόλα αυτά σημειώνονται η εβραϊκή συνοικία στο Παζάρι⁵¹ (κεντρική αγορά) και η εβραϊκή συνοικία στο Κάστρο. Στην τελευταία διακρίνεται και το παλαιό κτίριο της Συναγωγής, που χρονολογείται από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα και κατεδαφίστηκε στα χρόνια του Αλή Πασά.

⁴⁷ Κουρμαντζής, Γιάννης: “Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15ος- 18ος αιώνας)”, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ος} – 20^{ος} Αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1987, σ. 23.

⁴⁸ Κουρμαντζής, Γιάννης: ο.π., σ. 24.

⁴⁹ Παπασταύρος, Αναστάσιος: Τα Γιάννινα τον 19^{ου} αιώνα, όπως τα περιέγραψαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές (Λεύκωμα), εκδ. Τυποεκδοτική Ηπείρου, Γιάννινα, 1994, σσ. 149 - 150.

⁵⁰ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σσ. 217 - 256.

⁵¹ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 71.

Σημειώνεται ακόμα το εβραϊκό νεκροταφείο, στην περιοχή που γνωρίζουμε ως Εβραϊκά Μνήματα, στους πρόποδες του λόφου του Αγ. Γεωργίου. Η μεγάλη έκτασή του (όπως και των μουσουλμανικών) οφείλεται στο γεγονός ότι τα ταφικά έθιμα δεν επέτρεπαν την εκταφή των νεκρών⁵⁴.

Στο δρόμο προς το Κουρμανειό⁵⁵ (τμήμα της κεντρικής αγοράς των Ιωαννίνων) οι Εβραίοι διατηρούσαν χασάπικα. Τα σφαγεία ήταν στην κοντινή παραλίμνια εβραϊκή συνοικία Σαράβα.

Σχετικά με τη μορφή της εβραϊκής συνοικίας του Κάστρου, ο Άγγλος περιηγητής T. S. Huges, που επισκέπτεται τα Γιάννινα το 1813, αναφέρει: “Τα σοκάκια στη συνοικία των Εβραίων ήταν στενά, κακοστρωμένα και σκοτεινά. Πολλά σπίτια ήταν ανοιχτά και από τις δύο πλευρές. Το επάνω πάτωμα στηριζόταν σε στύλους. Και τα κενά κλείνονταν με υφάσματα κι άλλα κουρέλια, για να προφυλάξουν τους ενοίκους από τη βροχή και τον άνεμο. Παντού σκόνταφτες σε χαλάσματα”⁵⁶.

Η φτώχεια της εβραϊκής συνοικίας του Κάστρου και κατά επέκταση η περιγραφή της ως «γκέτο» οφείλεται σε λόγους:

-οικονομικούς: η πυρκαγιά του 1760 κατέστρεψε την εβραϊκή περιοχή του εμπορικού κέντρου,

-δημογραφικούς: η φυσιολογική αύξηση του πληθυσμού δεν μπορεί να εκτονωθεί εξαιτίας των τειχών του φρουρίου, και

-θρησκευτικούς: η εχθρικότερα και η μισαλλοδοξία από την πλευρά των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων των Χριστιανών⁵⁷.

⁵⁴ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 173.

⁵⁵ Λαμπρίδης, Ιωάννης: ο.π., σ. 17.

⁵⁶ Παπασταύρος, Αναστάσιος: ο.π., σ. 88.

⁵⁷ Κουρμαντζής, Γιάννης: “Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων: Ιστορία, Χώρος και Κοινωνικός Ιστός”, ό.π., σ. 290.

IV. ΜΕΣΑ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ - ΑΡΧΕΣ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ

Οι συνοικίες (μαχαλάδες) στις οποίες είναι διαιρεμένη η πόλη των Ιωαννίνων, κατοικούνται από αμιγείς ή ανάμικτες εθνικό-κοινωνικές ομάδες πολιτών. Κάθε μαχαλάς προσδιορίζει το επάγγελμα, τη θρησκεία, την εθνικότητα, την καταγωγή. Ο αστικός τρόπος ζωής είναι εσωστρεφής και επικεντρώνεται σε επίπεδο γειτονιάς. Οι νησίδες κατοικίας περιβάλλουν κοινόχρηστες λειτουργίες της συνοικίας (εκκλησία, τζαμί, συναγωγή) με τους ημιδημόσιους χώρους (π.χ. βρύσες) ή ακόμα και με τα μικρά εργαστήρια (φούρνους, αποθήκες) τοπικής σημασίας⁵⁸. Οι κάτοικοι κάθε συνοικίας αναπτύσσουν στενή σχέση μεταξύ τους και αυτοπροσδιορίζονται, υποτασσόμενοι πάντα στην κεντρική δύναμη. Η εσωστρέφεια αυτή εκφράζεται από τον μαχαλά, τον αδιέξοδο δρόμο και τα ίδια τα σπίτια⁵⁹.

Οι Εβραίοι κατοικούν στις συνοικίες Λειβαδιώτη, Σαράβα, Τζουκαλά, Μικρή και Μεγάλη Ρούγα και σε ξεχωριστή εβραϊκή συνοικία μέσα στο Κάστρο. Η καταστροφική πυρκαγιά της κεντρικής αγοράς το 1869⁶⁰ έπληξε και το μεγαλύτερο μέρος των εβραϊκών συνοικιών έξω από το φρούριο, οι οποίες όμως ξαναχτίστηκαν.

Οι συνοικίες αυτές κατέχουν την ανατολική και βόρεια άκρη του οικισμού και χωροθετούνται παράλληλα προς τη φυσική όχθη της λίμνης. Πρόκειται για τις περιοχές, που ορίζουν οι οδικοί άξονες οι διακλαδιζόμενοι αριστερά και δεξιά του κυρίου άξονα, ο οποίος έχει αφετηρία την κεντρική πύλη του Κάστρου. Μπροστά από την πύλη χωροθετείται και το κυκλόσχημο Παζάρι. Βρίσκονται δηλαδή κοντά στο πιο θορυβώδες, το πιο ανθυγιεινό, αλλά και το πιο εμπορικό τμήμα του οικισμού (κοντά στην ιχθυόσκαλα, τα σφαγεία, την όχθη της λίμνης κ.λπ.)⁶¹.

⁵⁸ Δημητριάδης, Ευάγγελος: Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αιώνα: Γιάννενα, από την Πόλη Παζάρι στην Πόλη Πρακτορείο, Ιστορική, Χωρολογική, Πολεοδομική, Κτιριολογική μελέτη, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 111.

⁵⁹ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 174.

⁶⁰ Δημητριάδης, Ευάγγελος: ο.π., σ. 106.

⁶¹ Δημητριάδης, Ευάγγελος: ο.π., σ. 133.

Στο παρακάτω χάρτη οριοθετούνται διαγραμματικά οι εβραϊκές συνοικίες της πόλης.

ΧΑΡΤΗΣ 2:
Τα Ιωάννινα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.
Χωρική οργάνωση των εβραϊκών συνοικιών.

(Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: «Γιάννινα: Το εμπορικό κέντρο», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1987, σ. 92)

Οι δρόμοι των εβραϊκών συνοικιών (όπως και των υπόλοιπων ζωνών κατοικίας) είναι καμπυλόγραμμοι, περιπλέκονται και πολλές φορές καταλήγουν σε αδιέξοδα στενά. Οι καμπυλόγραμμες πορείες και τα αδιέξοδα οφείλονται στη δυσκολία κατάτμησης του οικοπεδικού χώρου, καθώς δεν υπήρχε ρυθμιστικό σχέδιο. Έτσι και οι οικοδομικές νησίδες εμφανίζονται κυρίως ακανόνιστες και με μεγάλα, πολλές φορές, κενά στο εσωτερικό τους⁶². Πολλά από τα οικόπεδα είναι μικρά και στενόμακρα, ενώ κάποια από αυτά βλέπουν σε δύο παράλληλους δρόμους. Η δόμηση είναι είτε γραμμική είτε προς πολλές κατευθύνσεις επεκτεινόμενη (συνεχής)⁶³.

⁶² Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σσ. 174 - 175.

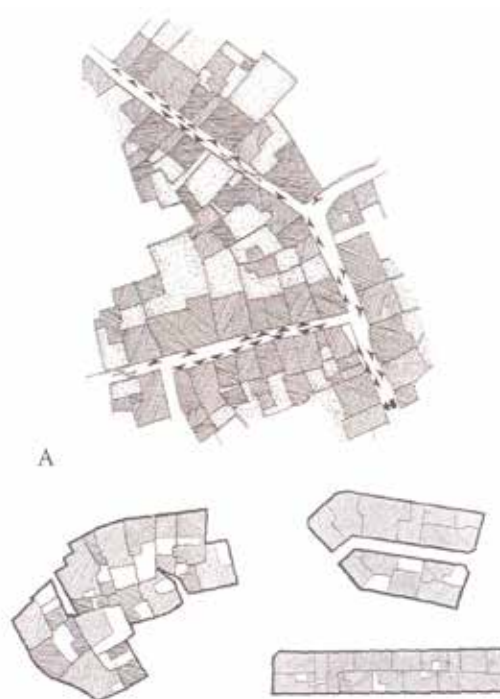
⁶³ Δημητριάδης, Ευάγγελος: ο.π., σ. 143.

Το σύστημα των διαδρομών, το σύστημα των οικοπέδων και το σύστημα των κτισμένων χώρων φαίνονται στο διπλανό διάγραμμα.

Σημαντικό εργαλείο για τον ακριβή εντοπισμό των εβραϊκών συνοικιών (καθώς και των υπόλοιπων) αποτελεί ο άγνωστος, μέχρι πριν από 20 περίπου χρόνια, πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902. Στο χάρτη αυτό αναγράφονται τα ονόματα όλων των συνοικιών, ελληνικών, οθωμανικών και εβραϊκών και σημειώνονται

διάφορα άλλα κτίσματα και τοποθεσίες. Πρόκειται για την πρώτη ολοκληρωμένη γραφική απεικόνιση των συνοικιών, της ακριβούς θέσης τους και της φυσικής αλληλουχίας τους στο χώρο⁶⁴.

Ο αριθμός των Γιαννιωτών Εβραίων της εποχής ανέρχεται στους 2.500 σε συνολικό πληθυσμό 25.000 κατοίκων⁶⁵. Καταλαμβάνουν, όπως φαίνεται και στο χάρτη, το ΒΔ τμήμα του Κάστρου και τον χώρο αμέσως μετά την τάφρο, αρχίζοντας από την παραλίμνια συνοικία Λειβαδιώτη και φθάνοντας ως την περιοχή της Σκάλας. Σχηματίζουν, κατά κάποιον τρόπο, μία διαχωριστική ζώνη ανάμεσα στον οθωμανικό πληθυσμό του Κάστρου και το ελληνικό στοιχείο της αγοράς⁶⁶.

Εικ. 3:

Α. Σύστημα διαδρομών. Εμφανίζονται χαρακτηριστικά του δικτύου (πλάτος, μήκος κ.λπ.).

Β. Σύστημα οικοπέδων. Οικοδομική νησίδα εβραϊκών κατοικιών μέσα στο Κάστρο και δεξιά νησίδα κατοικιών της εβραϊκής συνοικίας Μικρή Ρούγα στο εμπορικό τμήμα της πόλης.

(Δημητριάδης, Ευάγγελος: Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αιώνα: Γιάννενα, από την Πόλη Παζάρι στην Πόλη Πρακτορείο Ιστορική, Χωρολογική, Πολεοδομική, Κτιριολογική μελέτη, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 142 - 143)

⁶⁴ Ντάτση, Ευαγγελία: “Ενας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Γιαννίνων του 1902” Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ου} – 20^{ου} αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννενα, 1987, σσ. 91-108.

⁶⁵ Ντάτση, Ευαγγελία: ο.π., σ. 95. Ως πηγή αναφέρει τον:

-Πλουμίδη, Γ: “Ο ελληνισμός της Ηπείρου στις παραμονές της απελευθέρωσης του (1905 - περίπου 1912)”, Δωδώνη 6, 1977, σσ 355 - 375.

⁶⁶ Ντάτση, Ευαγγελία: ο.π., σ. 96.

ΧΑΡΤΗΣ 3: Ο πολεοδομικός χάρτης της πόλης των Ιωαννίνων το 1902.

(Ντάτσι, Ευαγγελία: «Ένας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Γιαννίνων του 1902»,

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1987, σ. 110)

Για κάθε εβραϊκή συνοικία ξεχωριστά, αναφέρουμε:

Συνοικία Λειβαδιώτη

Πρόκειται για μία από τις παλαιότερες παραλίμνιες συνοικίες βορειοδυτικά της κεντρικής πύλης του Κάστρου. Το όνομα της ανήκει σε Έλληνα, που άκμασε πριν από την κατάκτηση και ο οποίος αναφέρεται σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Β' το 1319.

Εικ. 4: Η συμβολή των οδών Καραμανλή και Σούτσου της συνοικίας Λειβαδιώτη το 1913 και σήμερα.

(Η φωτογραφία του 1913 προέρχεται από: Παπασταύρος, Αναστάσιος: Ιωαννίνων Εγκώμιον: Το παρελθόν που δεν χάθηκε, Ιωάννινα, 1998, σ. 290)

Από ένα ιστορικό σημείωμα του 1402 πληροφορούμαστε για την ιεροτελεστία της Κατάδυσης του Σταυρού κατά την ημέρα των «Θεοφανείων» στου Λειβαδιώτη⁶⁷. Οι κάτοικοι της συνοικίας είναι ανάμικτοι Εβραίοι και Έλληνες. Οι περισσότεροι από τους τελευταίους είναι βυρσοδέψες. Οι Εβραίοι της συνοικίας του Κάστρου συνήθιζαν να αγοράζουν οικόπεδα στου Λειβαδιώτη, κοντά στους Χριστιανούς, μόλις γίνονταν ευπορότεροι. Όλα τα σπίτια πλήρωναν εδαφονόμιο (γερ-χακ) στον Τεκέ⁶⁸ του Γαζή - Βρενώζη, που βρίσκεται στη συνοικία και σημειώνεται στον χάρτη του 1902⁶⁹. Στη συνοικία Λειβαδιώτη ανήκουν οι σημερινοί δρόμοι Σούτσου και Καραμανλή.

Συνοικία Μεγάλη Ρούγα

Εβραϊκή συνοικία νοτιοανατολικά του Παζαριού. Στη σημερινή οδό Γιωσέφ Ελιγιά της συνοικίας βρισκόταν το κτίριο της Συναγωγής Kahal Kadosh Hadash⁷⁰ (Εξω Συναγωγή), που υπήρχε από το μεσαίωνα (κατά μία πιθανή εκδοχή από το 1540) και έπαψε να υπάρχει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960.

Όπως φαίνεται και στο χάρτη 4 (σελ. 25), η συνοικία ήταν οργανωμένη γύρω από αυλές, σχηματίζοντας έναν κεντρικό χώρο, στον οποίο βρισκόταν η Συναγωγή προστατευμένη από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης.

⁶⁷ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 139.

⁶⁸ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 126.

⁶⁹ Ντάτση, Ευαγγελία: ο.π., σ. 97.

⁷⁰ Κουρμαντζής, Γιάννης: “Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος} – 18^{ος} αιώνας)”, ό.π., σ. 24.

Δίπλα της υπήρχε μέχρι το 1964 και η Εβραϊκή Σχολή Alliance Israelite (ιδρυμένη από το 1904). Η συνοικία κατοικούνταν μάλλον αποκλειστικά από Εβραίους, γι' αυτό ίσως και αποκαλούνταν «Μεγάλη» Ρούγα⁷¹.

Συνοικία Μικρή Ρούγα

Εβραϊκή συνοικία που βρίσκεται ανάμεσα στο Μπαϊρακλή Τζαμί⁷² της αγοράς και την εβραϊκή συνοικία Λειβαδιώτη. Κύριος δρόμος της συνοικίας είναι η σημερινή οδός Κουντουριώτη, που αποτελεί συνέχεια της οδού Γιωσέφ Ελιγιά της συνοικίας Μεγάλη Ρούγα. Ο πληθυσμός της ήταν κυρίως εβραϊκός, κατοικούνταν όμως και από Χριστιανούς.

Εικ. 5: Η οδός Κουντουριώτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Διακρίνονται το μέγαρο του Λαβιτσών Λευή και η οικία Μωυσή, για τα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

⁷¹ Κουρμαντζής, Γιάννης

⁷² Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 97.

Συνοικία Τζουκαλά

Εβραϊκή συνοικία απέναντι από το Κάστρο, μεταξύ της Σκάλας και της κεντρικής πύλης, η δημιουργία της οποίας ανάγεται στα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Πρόκειται για τη σημερινή οδό Εθνικής Αντιστάσεως. Στη συνοικία αυτή βρίσκονταν τα χασάπικα των Εβραίων, που φαίνονται και στο χάρτη του *Barbie du Bocage* (σελ. 15).

Συνοικία Σαράβα

Παραλίμνια εβραϊκή συνοικία, παλιά όσο η Λειβαδιώτη και η Τζουκαλά, που βρίσκεται νότια του Κάστρου. Μετά την έξωση των Χριστιανών από το Κάστρο (1611) εγκαταστάθηκαν σε αυτή και οι φτωχότεροι Καστρινοί. Στη συνοικία βρίσκονται τα σφαγεία και τα βυρσοδεψία (ταμπάκικα), που ανήκαν σε Έλληνες. Σήμερα η περιοχή ορίζεται από τις οδούς Ιεράρχου Γερβασίου, Μετσόβου, Ζαλοκώστα, Γαριβάλδη, Ιωαννίδη, Σφαγεία και Ταμπάκικα παραλίμνια⁷³.

Συνοικία του Κάστρου

Βρίσκεται αριστερά της κεντρικής πύλης, καθώς εισερχόμαστε στο Κάστρο και κατοικούνταν από τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα των Εβραίων. Στη συνοικία αυτή υπήρχε το παλαιό κτίριο της Συναγωγής, το οποίο κατεδαφίστηκε στα χρόνια της δυναστείας του Αλή Πασά. Σαν αρχική χρονολογία κτήσης της, ο Γ. Κανετάκης αναφέρει το τέλος του 9^{ου} αιώνα⁷⁴.

⁷³ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 147.

⁷⁴ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 184. Ο συγγραφέας αναφέρει σαν πηγή του, όσον αφορά το παλαιό κτίριο της Συναγωγής, τον:

- Σαλαμάγκα, Δημήτριο: “Λογοτεχνικά”, Άπαντα, τομ. 4^{ος}, εκδ. Παπαζήση.

Αν λάβουμε υπόψη την άποψη του Η. Μεσσίνα ότι η «κάθε ετερόκλητη ομάδα Εβραίων ιδρύει τη συναγωγή της στη συνοικία που εγκαθίσταται»⁷⁵ και αν δεχτούμε την παραπάνω χρονολογία κτήσης, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εβραϊκή συνοικία του Κάστρου είναι η παλαιότερη περιοχή εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη των Ιωαννίνων, που όπως είδαμε κατέφτασαν στο τέλος της πρώτης χιλιετηρίδας.

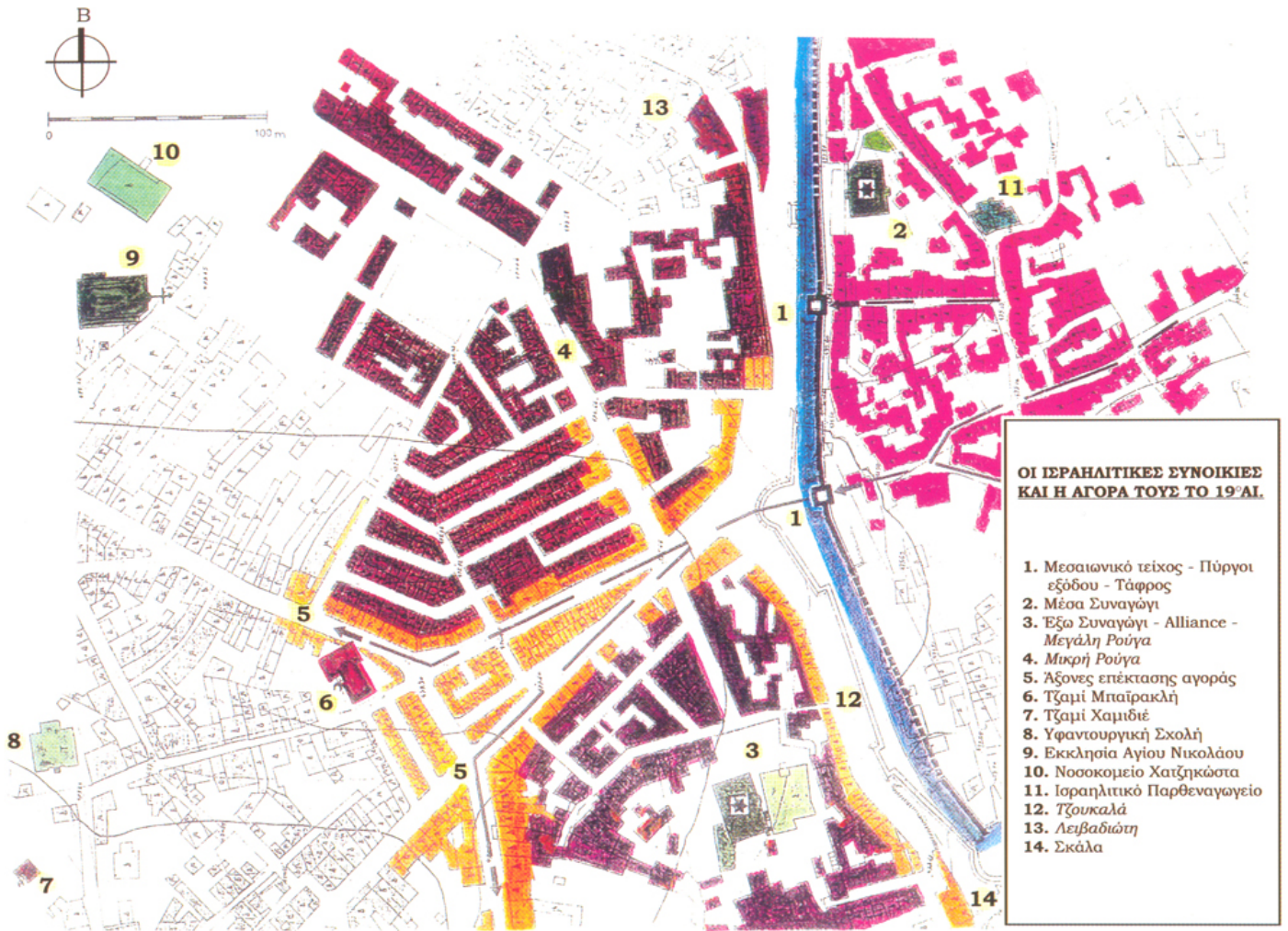
Μετά την καταστροφή της πρώτης Συναγωγής, χτίστηκε το 1826 η Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan Yanina, για την οποία θα αναφερθούμε λεπτομερώς παρακάτω. Πίσω από την τελευταία υπήρχε και το Ισραηλιτικό Παρθεναγωγείο.

Όσον αφορά στο εμπόριο των Εβραίων, χωροθετείται κυρίως στις εβραϊκές συνοικίες που βρίσκονται στο εμπορικό κέντρο της πόλης, όπως η Μικρή και η Μεγάλη Ρούγα (βλ. χάρτη 4, σελ. 25). Οι Εβραίοι κρατούσαν τα καταστήματα των υφασμάτων μαζί με τους Χριστιανούς. Επίσης παραδοσιακά πρέπει να κρατούσαν και ορισμένα εμπορικά είδη εισαγωγής, κυρίως από τα ευρωπαϊκά βιομηχανικά κέντρα (π.χ. υφάσματα κ.λπ.), καθώς και καταστήματα αγοραπωλησίας νομισμάτων, ή δανεισμού χρημάτων (σαράφικα)⁷⁶.

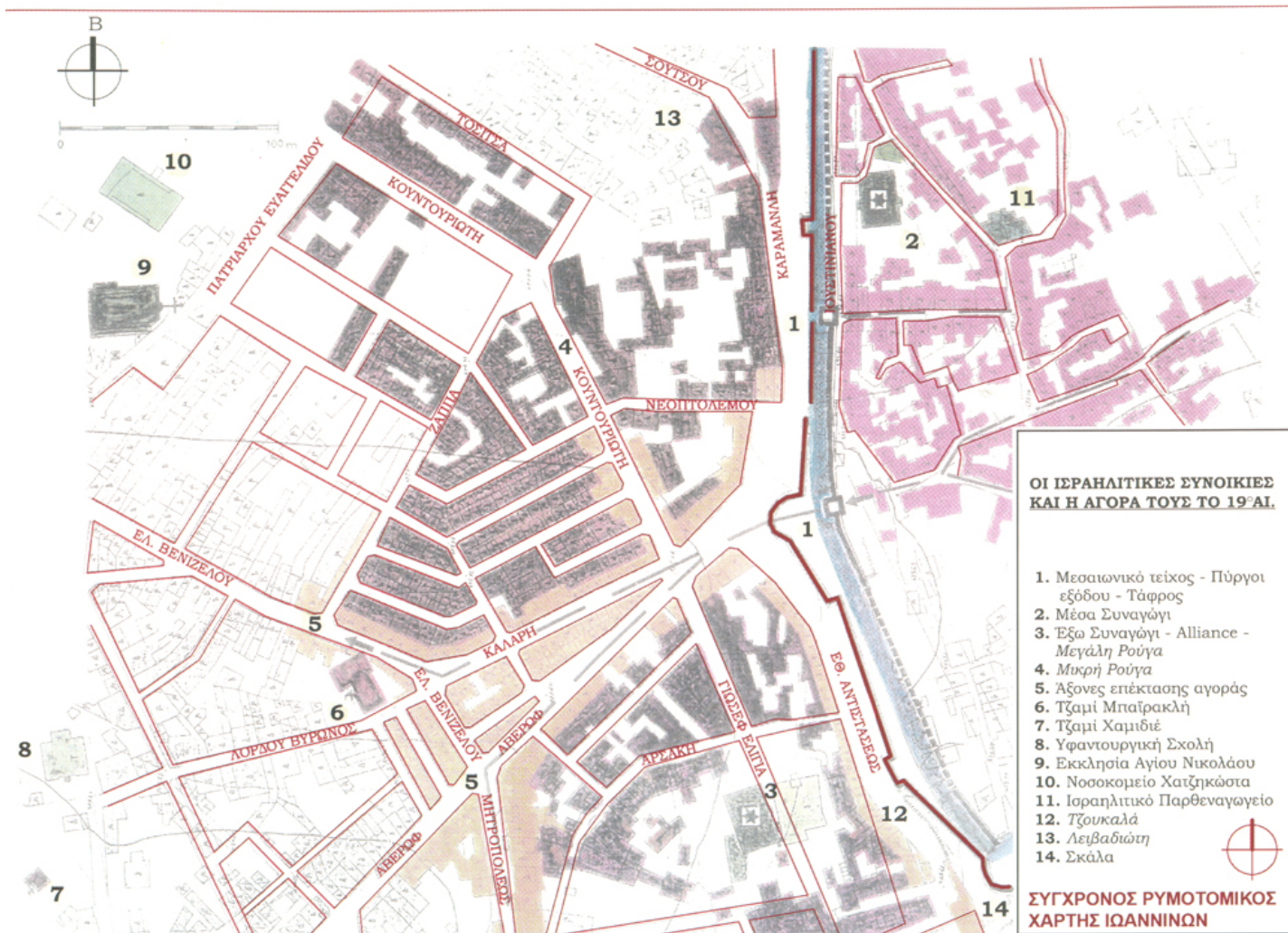
Οι παραπάνω εβραϊκές συνοικίες φαίνονται στο χάρτη του Γ. Κουρμαντζή στην επόμενη σελίδα, χωρίς βέβαια να υπάρχει σιγουριά για τα ακριβή όρια τους. Παρατίθεται και ο σύγχρονος πολεοδομικός χάρτης του ιστορικού κέντρου των Ιωαννίνων, έτσι ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση της σημερινής ρυμοτομίας με αυτήν του τέλους του 19^{ου} αιώνα.

⁷⁵ Μεσσίνας, Ηλίας: Οι Συναγωγές στην Ελλάδα, ό.π., σ. 55.

⁷⁶ Δημητριάδης, Ευάγγελος: ο.π., σ. 158.

ΧΑΡΤΗΣ 4: Χωρική οργάνωση των εβραϊκών συνοικιών στα τέλη τον 19^ο αιώνα.
 (Κουρμαντζής, Γιάννης: «Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων: Ιστορία, Χώρος και Κοινωνικός Ιστός», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οι Εβραϊκές Κοινότητες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: Από τον 15^ο αιώνα μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, εκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 294)

ΧΑΡΤΗΣ 5: Επίθεση του σύγχρονου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης των Ιωαννίνων πάνω στο χάρτη των εβραϊκών συνοικιών του 19^{ου} αι.

(Ψηφιακή επεξεργασία του χάρτη του Γιάννη Κουρμαντζή)

Δ. ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Τα εβραϊκά σπίτια των Ιωαννίνων που σώζονται ως τις μέρες μας, χρονολογούνται μετά το 1820⁷⁷, χρονιά που η πόλη πυρπολήθηκε και καταστράφηκε κατά την πολιορκία του Αλή Πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα. Τα περισσότερα από αυτά χτίστηκαν μετά το 1869, καθώς η φωτιά της κεντρικής αγοράς έκαψε και πολλά σπίτια των γειτονικών εβραϊκών συνοικιών (περίπου 200⁷⁸).

Το μόνο αρχοντικό που σώθηκε από την πυρπόληση της πόλης το 1820, επειδή βρισκόταν μακριά από το κέντρο, και υπάρχει μέχρι τις μέρες μας, είναι το Σπίτι του Δεσπότη στην οδό Πινδάρου, που χρονολογείται από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Σωζόταν μέχρι πρότινος και το αρχοντικό του Πασά Καλού.

Τα σπίτια των Εβραίων δεν παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τα σπίτια των Ελλήνων, με τα οποία εξάλλου συνυπήρχαν δίπλα-δίπλα, καθώς ορισμένες εβραϊκές συνοικίες κατοικούνταν και από Έλληνες, όπως η Λειβαδιώτη και η Σαράβα. Επιπλέον κατασκευάζονταν από τους ίδιους τεχνίτες, που προέρχονταν από τα φημισμένα μαστοροχώρια της Ηπείρου⁷⁹.

Ι. ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ⁸⁰

Για την κατασκευή χρησιμοποιούνται υλικά της περιοχής, όπως η πέτρα, το ξύλο, ο πηλός, ο ασβέστης, αλλά και προϊόντα εισαγωγής, όπως σιδερικά, χρώματα, τζάμια.

Οι τοίχοι κατασκευάζονται από λαξευμένο ασβεστόλιθο, που αφθονεί στην περιοχή και έχει το προσόν να δέχεται επεξεργασία εύκολα, ενώ συχνή είναι και η χρήση της πλίνθρας, εξαιτίας της μονωτικής της ιδιότητας.

⁷⁷ Παπασταύρος, Αναστάσιος: Ιωαννίνων Εγκώμιον, ό.π. σσ. 23 - 28.

⁷⁸ Γερόλυμπου - Καραδήμου, Αλέκα: Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων. Βόλος, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Σέρρες, Αλεξανδρούπολη, Καβάλα, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1997, σ. 126.

⁷⁹ Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: "Γιάννινα", Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, ό.π., σ. 205.

⁸⁰ Δουκάκης, Παύλος: "Το γιαννιώτικο σπίτι", Φροντηριακά εργασία Α': Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι, επιμ. Π. Α. Μιχαήλ, εκδ. Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1981, σ. 197, αλλά και:

Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: ό.π., σ. 214 - 218.

Οι φέρουσες τοιχοποιίες του ισογείου έχουν πάχος 60 με 70 εκ. και είναι φτιαγμένες από πέτρα και λάσπη ή ασβεστοκονίαμα. Οι ξυλοδεσιές είναι δρύινες και με ασβέστη γίνονται τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα των τοίχων και των οροφών.

Στον όροφο, οι τοίχοι, εξωτερικοί και εσωτερικοί, κατασκευάζονται πολλές φορές από ξύλινο σκελετό, με δύο τρόπους:

-τα κενά του ξύλινου σκελετού συμπληρώνονται με πλίνθρες ή πέτρες και λάσπη και η κατασκευή επιχρίζεται εκατέρωθεν με ασβεστοκονίαμα (τσατμάς),

-η εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του τοίχου επικαλύπτεται με οριζόντιες πήχεις, κατά μικρές αποστάσεις τοποθετημένες, πάνω από τις οποίες τοποθετείται το ασβεστοκονίαμα ενισχυμένο με γιδότριχες (μπαγδατί).

Τέλος οι διαχωριστικοί τοίχοι, όσοι δεν είναι φέροντες, είναι πάντοτε λεπτοί, πάχους 10 με 15 εκ.

Η στέγη κατασκευάζεται από ξύλινα ζευκτά (από πλατάνια, φιλύρες, σφενδάμια), πάνω στα οποία καρφώνεται το πέτσωμα (εξωτερικό σανίδωμα), ενώ εσωτερικά σχηματίζεται η ξύλινη οροφή του σπιτιού. Για την επικάλυψη της στέγης του σπιτιού χρησιμοποιούνται κεραμίδια, κατασκευασμένα από τον κόκκινο πηλό της περιοχής, ενώ οι επιστεγάσεις των βοηθητικών χώρων, όπως αυλόθυρες, καπνοδόχοι κ.λπ., γίνονται με πλάκες μαρμαρυγιακού σχιστόλιθου, από την περιοχή του Μετσόβου.

Το γείσο της στέγης διαμορφώνεται είτε με εμφανή την ξύλινη κατασκευή του είτε με μπαγδατί και έχει πλάτος από 70 έως 140 εκ. Στα σπίτια που χτίστηκαν μετά το 1870, το γείσο διαμορφώνεται με δύο-τρεις αλληπάλληλες κρηπίδες σε μικρότερη εξοχή από την παρειά του τοίχου ή με κυμάτιο λαξευμένο στην πέτρα ή ακόμα και με τραβηγτό σοβά.

Στα καλοκαιρινά δωμάτια του ορόφου, για εξοικονόμηση χώρου και για καλύτερη επαφή με το δρόμο, δημιουργούνται πολλές φορές κλειστές προεξοχές με παράθυρα (σαχνισί). Το τμήμα αυτό της κατασκευής στηρίζεται σε λοξά δοκάρια, που άλλοτε παραμένουν εμφανή και άλλοτε καλύπτονται από μπαγδατί.

Οι πόρτες εισόδου είναι συνήθως δίφυλλες ταμπλαδωτές και φέρουν το χαρακτηριστικό ρόπτρο. Τα εξωτερικά παράθυρα, κυρίως του ισογείου, είναι δίφυλλα ανοιγόμενα και προφυλάσσονται από σιδεριές, που πολλές φορές προεξέχουν.

Στα πλουσιότερα σπίτια, τοποθετούνται μέσα από το τζαμιλίκι συμπαγή ξύλινα φύλλα (τα κανάτια ή τεπέγκια), που στηρίζονται στην εσωτερική πλευρά της κάσας του παραθύρου. Τα παράθυρα του ορόφου στα καλοκαιρινά, καθώς και τα εσωτερικά, είναι συρόμενα, κατά τον κατακόρυφο άξονα, με κινητό μόνο το κάτω φύλλο.

Η αυλή βρίσκεται σχεδόν πάντα στο πίσω μέρος, αυτό δε σημαίνει όμως ότι δεν την φροντίζουν ιδιαίτερα. Ένα τμήμα της, ακόμα και όταν είναι μικρή, διαμορφώνεται σε κήπο, ενώ το υπόλοιπο πλακοστρώνεται και συμπληρώνεται με διάφορες κατασκευές, όπως πεζούλια και πηγάδια. Αν η αυλή βρίσκεται μπροστά, τότε προφυλάσσεται από ψηλούς μαντρότοιχους (ύψους έως 4,5 μ.). Όλα αυτά εκφράζουν αρχιτεκτονικά την εσωστρέφεια της γιαννιώτικης κοινωνικής ζωής.

Η «κρεββάτα» (ή «ηλιακός») απαντάται στον όροφο των λαϊκών εβραϊκών σπιτιών. Πρόκειται για τον ημιυπαίθριο σκεπαστό χώρο, γύρω από τον οποίο ανοίγονται τα καλοκαιρινά δωμάτια, καθώς και κάποιο «χειμωνιάτικο». Η «κρεββάτα» συγκεντρώνει ένα σημαντικό μέρος των δραστηριοτήτων, κυρίως το καλοκαίρι. Τα δωμάτια του ορόφου επικοινωνούν με την «κρεββάτα» τόσο με πόρτες, όσο και με παράθυρα.

Τα χειμωνιάτικα δωμάτια βρίσκονται στα πιο απρόσβλητα σημεία του σπιτιού και έχουν λίγα παράθυρα. Τα καλοκαιρινά τοποθετούνται σε πιο περίοπτα σημεία του σπιτιού και έχουν περισσότερα παράθυρα, καθώς επιδιώκεται η επαφή με το περιβάλλον. Οι τοίχοι τους γίνονται από ελαφρότερη κατασκευή, αφού δεν υπάρχει ανάγκη προστασίας από το κρύο.

Στα εβραϊκά σπίτια δεν συναντούμε τζάκια, εκτός από τα σπίτια λίγων ευκατάστατων και τη θέρμανση το χειμώνα αναλαμβάνει το μαγκάλι με τα κάρβουνα.

Εικ. 6: Τσαμιάς και Μπαγδατί.

(Το σχέδιο προέρχεται από τον: Λουκάκη, Παύλο: «Το γιαννιώτικο σπίτι», Φροντηριακά εργασία Α': Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι, επιμ. Π. Α. Μιχαηλίδης, εκδ. Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1981, σ. 198)

II. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Με βάση την οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη μπορούμε να διακρίνουμε τα σπίτια των Εβραίων σε τρεις κατηγορίες:

1. τα λαϊκά σπίτια,
2. τις μεσοαστικές κατοικίες,
3. τα επώνυμα μέγαρα.

1. Τα λαϊκά εβραϊκά σπίτια⁸¹

Τα λαϊκά εβραϊκά σπίτια, από τα οποία σώζονται αρκετά μέσα στην εβραϊκή συνοικία του Κάστρου, είναι και αυτά που έχουν υποστεί τις περισσότερες μετατροπές. Αποτελούν παραδείγματα λιτότητας και λειτουργικότητας.

Είναι χτισμένα σε οικόπεδα μικρά και στενόμακρα, τα οποία συχνά βλέπουν σε δύο δρόμους. Τοποθετούνται σε επαφή με το δρόμο και δεξιά-αριστερά συνορεύουν με τα γειτονικά. Οι κατά κανόνα μικρές αυλές που απομένουν, έχουν τους βοηθητικούς χώρους, όπως το μαγειρείο, το αποχωρητήριο, τον φούρνο, το πηγάδι. Η είσοδος γίνεται διαμέσου του σπιτιού είτε αξονικά είτε από τη μία πλευρά του (ανάλογα με το μήκος της όψης). Σπάνια γίνεται από την αυλή και αφού έχει προηγηθεί σκεπαστή αυλόπορτα.

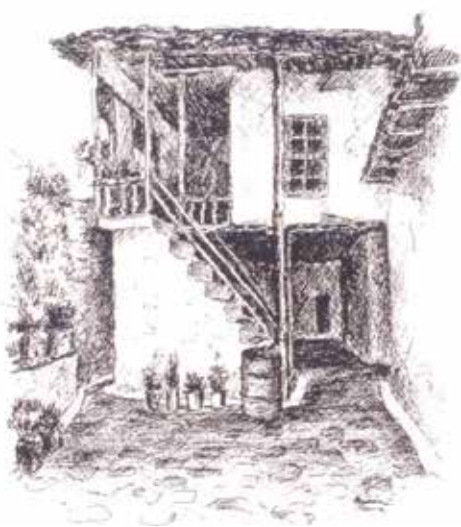
Είναι συνήθως διώροφα και οι αποθήκες τους ημιυπόγειες ή ισόγειες. Στο υπερυψωμένο ισόγειο δημιουργούνται οι χώροι διημέρευσης κατά το χειμώνα («χειμωνιάτικο») και συχνά χώροι εργασίας. Στον όροφο τα καλοκαιρινά δωμάτια, καθώς και κάποιο χειμωνιάτικο, ανοίγονται γύρω από έναν ημιπαιθριο σκεπαστό χώρο, την «κρεββάτα» (ή «ηλιακός»), που βλέπει προς την αυλή. Συχνά ο όροφος προεξέχει προς τον δρόμο (σαχισί).

Η κατασκευή μέχρι το ισόγειο είναι λιθόχτιστη αραδωτή και συνήθως ανεπίχριστη, ενώ στον όροφο οι τοίχοι, όταν δεν συνορεύουν με ξένες ιδιοκτησίες, είναι ξύλινοι (τσατμάδες ή μπαγαδατιά). Τα εξωτερικά παράθυρα, κυρίως του ισογείου, προφυλάσσονται από σιδεριές, που πολλές φορές προεξέχουν.

⁸¹ Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: ο.π., σ. 206.

Ο Π. Λουκάκης περιγράφει ένα εβραϊκό λαϊκό σπίτι της συνοικίας του Κάστρου⁸² : «Το σπίτι αυτό είναι χτισμένο σε στενόμακρο οικόπεδο, που βλέπει σε δύο παράλληλους δρόμους. Μπαίνουμε από την άκρη της στενής πλευράς του οικοπέδου, περνούμε ένα διάδρομο, που αριστερά αφήνει το αποχωρητήριο και τον φούρνο, για να βρεθούμε στη μικρή αυλή. Από την αυλή με λίγα σκαλιά ανεβαίνουμε στο σπίτι, που στη λειτουργία του διατηρεί την τυπική διάταξη παρά τη μεγάλη απλότητα του: επάνω «κρεββάτα» και καλοκαιρινό, κάτω χώρος καθημερινής εργασίας και χειμωνιάτικο.

Από την αυλή, κατεβαίνοντας μερικά σκαλιά, συναντούμε ένα διάδρομο που καταλήγει στη δεύτερη έξοδο του σπιτιού προς τον άλλο δρόμο. Στο διάδρομο υπάρχουν και δύο πόρτες, που οδηγούν στα υπόγεια.

Εικ. 7: Λαϊκό σπίτι. Η λίθινη σκάλα οδηγεί στην «κρεββάτα».
(Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: «Γιάννινα»,
Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Θεσσαλία -
Ήπειρος, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1988, σ. 218)

Η στενότητα του χώρου αναγκάζει και στο ισόγειο να κατασκευαστεί ξύλινος ο εξωτερικός τοίχος (το κάτω μέρος του τοίχου είναι λαξευτή τοιχοποιία). Ο τεχνίτης δουλεύει με την ίδια διάθεση, που δουλεύει και στον επάνω όροφο. Έτσι, με το ξύλο, τον σοβά και τη διάταξη των ανοιγμάτων ξεχωρίζει, κάποια σχήματα και τόνους. Αξιόλογη είναι και η όψη, που βλέπει κατευθείαν στον άλλο δρόμο, όπου διακρίνουμε τον σαφή διαχωρισμό ισογείου και ορόφου και τα καθαρά σχήματα, που διαγράφονται από τον σοβά πάνω στο ξύλο.

Η αισθητική αξία των λαϊκών σπιτιών έγκειται στον τρόπο με τον οποίο η πρακτική αναγκαιότητα της καθημερινής ζωής γίνεται αρχιτεκτονικός ρυθμός. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω παράγραφος, που έγραφε το 1928 ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος (η απόδοση έγινε στη δημοτική): «Τα οικοδομήματα αυτά της λαϊκής αρχιτεκτονικής, έργα Ηπειρωτών μαστόρων,..., παρέχουν στους δρόμους των Ιωαννίνων, ..., γοητευτική όψη, αλλά και τοπικό χρώμα, το οποίο λείπει από τις σύγχρονες ελληνικές μεγαλουπόλεις.

⁸² Λουκάκης, Παύλος: ο.π., σσ. 202 - 204.

Η εντύπωση την οποία προξενούν οι δρόμοι αυτοί προς τον θεατή δεν είναι τυχαία, αλλά έχει τις βάσεις της στην τέλεια εναρμόνιση τους προς το φυσικό περιβάλλον και τις συνήθειες του λαού,...»⁸³.

Εικ. 8: Λαϊκά σπίτια της εβραϊκής συνοικίας του Κάστρου.

Εικ. 9: Το εβραϊκό καλντερίμι αριστερά της κεντρικής πύλης του Κάστρου.

⁸³ Ζάχος, Αριστοτέλης: “Αρχιτεκτονικά σημειώματα: Ιωάννινα”, περιοδικό Ηπειρωτικά Χρονικά, τεύχος 3, Ιωάννινα, 1928, σ. 306.

2. Οι μεσοαστικές εβραϊκές κατοικίες

Οι μεσοαστικές κατοικίες των Εβραίων βρίσκονται στις συνοικίες τους έξω από το Κάστρο. Οι περισσότερες από αυτές που σώζονται μέχρι σήμερα, χτίστηκαν μετά το 1870, καθώς τις προγενέστερες προφανώς τις κατέστρεψε η φωτιά του Παζαριού το 1869. Ανήκαν στη μεσαία κοινωνική τάξη των Εβραίων, τους έμπορους και τους βιοτέχνες. Πολλές κατοικούνται και σήμερα από νέους ιδιοκτήτες και έχουν υποστεί διάφορες μετατροπές, ενώ άλλες διατηρούν την αρχική τους μορφή. Απαντώνται κυρίως στη συνοικία Λειβαδιώτη (σημερινοί οδοί Σούτσου, Καραμανλή) και στη συνοικία Μικρή Ρούγα (σημερινή οδός Κουντουριώτη).

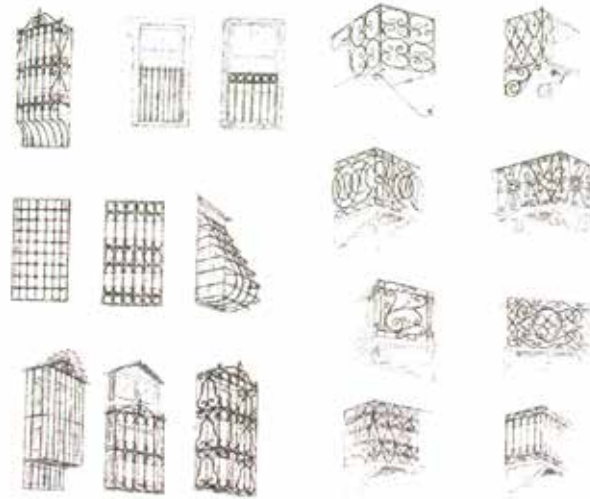
Τα σπίτια των Εβραίων μεσοαστών έχουν κάτοψη ορθογώνια (σχεδόν τετράγωνη) και συμπαγή όγκο. Έρχονται σε επαφή με τον δρόμο, και ενώνονται με τα γειτονικά σπίτια κατά το συνεχές σύστημα. Η αυλή διατάσσεται στο πίσω μέρος του οικοπέδου.

Οι λειτουργίες οργανώνονται σε δύο ορόφους. Το ισόγειο συγκεντρώνει τους χώρους καθημερινής εξυπηρέτησης (μαγειρείο, αποθήκες, καθιστικό), ενώ στον όροφο διαμορφώνονται τα υπνοδωμάτια της οικογένειας, γύρω από ένα δεύτερο καθιστικό. Αν το σπίτι βρίσκεται σε εμπορικό δρόμο, τότε το ισόγειο χρησιμοποιείται ως κατάστημα ή εργαστήριο και ο όροφος ως κατοικία του ιδιοκτήτη (βλ. εικόνα 13, σελ. 35).

Οι μεσοαστικές εβραϊκές κατοικίες είναι λιθόχτιστες, με ισόγειο υπερυψωμένο. Επιχρίζονται και στις δύο στάθμες, ενώ συνήθως αφήνονται εμφανή η ολολάξευτη βάση τους, τα αγκωνάρια ή τα περιθώρια των παραθύρων. Τα εξωτερικά παράθυρα του ισογείου, είναι δίφυλλα ανοιγόμενα και προφυλάσσονται από σιδεριές, που πολλές φορές προεξέχουν. Στα σπίτια αυτά εμφανίζεται και ο εξώστης σαν μορφολογικό στοιχείο, με τα πέτρινα ή μεταλλικά φουρούσια. Το γείσο διαμορφώνεται με δύο-τρεις αλληπάλληλες κρηπίδες σε μικρή εξοχή από την παρειά του τοίχου ή με κυμάτιο λαξευμένο στην πέτρα.

Εμφανίζουν μια διαφορετική σχέση με τον δρόμο, με τον οποίο έρχονται σε επαφή, παρουσιάζοντας μικρότερη εσωστρέφεια από αυτή των λαϊκών εβραϊκών κατοικιών. Οι όψεις προς τον δρόμο είναι επιμελημένες, αλλά όχι συμμετρικές ως προς τον άξονα τους, καθώς δεν τους το επιτρέπει η μικρή επιφάνεια τους.

Η αρχιτεκτονική των κατοικιών αυτών χαρακτηρίζεται ανώνυμη και είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας του ιδιοκτήτη και των μαστόρων. Οι οικονομικές δυνατότητες του ιδιοκτήτη προσδιορίζουν το μέγεθος, την ποιότητα κατασκευής και την επίπλωση του κτιρίου⁸⁴.

Εικ. 10: Σιδεριές παραθύρων και κάγκελα εξωστών.

(Σινίκη - Παπακόστα, Νίτσα: Παλιά Γιάννινα, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1986, σσ. 92 και 104).

⁸⁴ Παπασταύρος, Αναστάσιος: *ό.π.*, σσ 75 - 76 και 80,

αλλά και Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: *ο.π.*, σ. 213 - 214.

Μερικές εβραϊκές μεσοαστικές κατοικίες των συνοικιών απέναντι από τα τείχη του Κάστρου είναι οι παρακάτω:

Εικ. 11: Εβραϊκό σπίτι στην οδό Νεοπτόλεμου.

Εικ. 12: Εβραϊκό σπίτι στην οδό Καραμανλή.

Εικ. 14: Εβραϊκό σπίτι στην οδό Καραμανλή.

Εικ. 13: Εβραϊκό σπίτι με καταστήματα στο ισόγειο στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως.

3. Τα επώνυμα εβραϊκά μέγαρα

Τα επώνυμα εβραϊκά μέγαρα, όπως και οι μεσοαστικές κατοικίες των Εβραίων, βρίσκονται στις συνοικίες τους έξω από το Κάστρο και χτίστηκαν μετά το 1870. Ανήκαν στην εύπορη κοινωνική τάξη των Εβραίων επιστημόνων και εμπόρων. Όπως είδαμε και πιο πάνω η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων είχε φτάσει στο απόγειο της το 19^ο αιώνα. Τα μεγαλοαστικά αυτά σπίτια απαντώνται κυρίως στις οδούς Καραμανλή, Κουντουριώτη (συνοικίες Λειβαδιώτη και Μικρή Ρούγα) και Γιωσέφ Ελιγιά (Μεγάλη Ρούγα).

Εμφανίζουν τα ίδια τυπολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά με τα μεσοαστικά εβραϊκά σπίτια (τετράγωνη κάτοψη, συμπαγής όγκος, επαφή με τον δρόμο, αυλή στο πίσω μέρος του οικοπέδου, στο υπερυψωμένο ισόγειο οι χώροι εξυπηρέτησης, στον όροφο τα υπνοδωμάτια γύρω από το καθιστικό). Τα τυπολογικά στοιχεία που διαφοροποιούν τα μέγαρα των Εβραίων από τα μεσοαστικά τους σπίτια είναι το μέγεθος και η συμμετρία της όψης, που της το επιτρέπει η μεγαλύτερη επιφάνεια της.

Η κατασκευαστική μέθοδος και τα μορφολογικά στοιχεία είναι επίσης παρόμοια. Τα εβραϊκά μέγαρα είναι λιθόχτιστα, επιχρίζονται και στις δύο στάθμες, ενώ συνήθως αφήνονται εμφανή η ολολάξευτη βάση τους, τα αγκωνάρια ή τα περιθώρια των παραθύρων. Τα εξωτερικά παράθυρα του ισόγειου, είναι δίφυλλα ανοιγόμενα και προφυλάσσονται από σιδεριές, που πολλές φορές προεξέχουν. Ισχυρή, σαν μορφολογικό στοιχείο, είναι η παρουσία του εξώστη, με τα πέτρινα ή μεταλλικά φουρούσια και τις περίτεχνες σιδεριές. Το γείσο επίσης, διαμορφώνεται με δύο-τρεις αλληπάλληλες κρηπίδες σε μικρή εξοχή από την παρειά του τοίχου ή με κυμάτιο λαξευμένο στην πέτρα.

Αυτά που συναντούμε στα μέγαρα των Εβραίων και όχι στα μεσοαστικά σπίτια, είναι τα εσωτερικά φύλλα ασφαλείας των παραθύρων (τα τεπέγκια), η σοφίτα και οι εσωτερικές διακοσμήσεις, με φανερές τις δυτικές επιρροές. Η επίπλωση ακολουθεί και αυτή τα πρότυπα της Ευρώπης, με την οποία οι επαφές των Γιαννιωτών γενικότερα είναι διαρκείς⁸⁵.

⁸⁵ Παπασταύρος, Αναστάσιος: ο.π., σσ. 55 - 56, αλλά και

Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα: ο.π., σσ. 213 - 214.

Τέλος σε μερικά από τα μέγαρα συναντούμε περιορισμένα στοιχεία νεοκλασικισμού.

Μερικά επώνυμα εβραϊκά μέγαρα, όπως δίνονται από τον Αν. Παπασταύρο⁸⁶, είναι τα ακόλουθα:

Η οικία Λεβή I (οδός Κουντουριώτη)

Εικ. 15:

Κτίστηκε το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα από τον στρατιωτικό χειρουργό, Δαβιτσών Λεβή. Το κτίριο στέγασε για πολλά χρόνια ιδιωτικό εκπαιδευτήριο και έμεινε γνωστό με το όνομα «Λύκειο».

Η οικία Λεβή II (οδός Κουντουριώτη)

Το ερειπωμένο κτίριο ήταν και αυτό ιδιοκτησίας του Δεβιτζών Λεβή, που το έχτισε για να στεγάσει ένα από τα δύο του παιδιά, τον γιατρό Νισήμ. Ο Νισήμ Λεβή ήταν ερασιτέχνης φωτογράφος και άφησε εκατοντάδες φωτογραφίες μεγάλης αξίας, μέρος των οποίων δημοσιεύτηκε στο λεύκωμα του Ριζαρείου Ιδρύματος «Ιωάννινα, 1890 -1950».

Εικ. 16:

⁸⁶ Παπασταύρος, Αναστάσιος: ο.π., σσ. 67 - 72.

Η οικία Ραφαήλ (οδός Κουντουριώτη)

Εικ. 17:

στο θρησκευτικό σωματείο «Η Ποντάνασσα», που το χρησιμοποιεί από τότε για τη στέγαση των δραστηριοτήτων της. Το κτίριο έχει ανακηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο από το Υπουργείο Πολιτισμού. Κάηκε όμως πριν από λίγα χρόνια.

Αρχικός κτήτορας του εβραϊκού αυτού μεγάρου ήταν ο Μορδεχάι Ραφαήλ. Η οικογένεια του υπέστη την τραγική περιπέτεια της κατοχής, με αποτέλεσμα ένας από τους γιους του, ο Ιωσήφ, να το πουλήσει το 1950

Η οικία Μουσή (οδός Κουντουριώτη)

Κτίστηκε το 1866 και αποτεφρώθηκε από πυρκαγιά, όταν οι ιδιοκτήτες του βρίσκονταν στα γερμανικά στρατόπεδα. Μετά την επάνοδο τους στην πόλη το πούλησαν. Είναι γνωστό, κυρίως στην Εβραϊκή Κοινότητα, με το προσωνύμιο «το καμένο».

Εικ. 18:

Η οικία Κουκουνούρη (οδός Καραμανλή)

Εικ. 19:

Το εβραϊκό αυτό μέγαρο με στοιχεία νεοκλασικισμού (π.χ. τα μικρά αετώματα πάνω από τα δύο συμμετρικά παράθυρα του ισογείου), αγοράστηκε από την οικογένεια Κουκουνούρη το 1919 και έχει αποκατασταθεί.

Στην αυλή του στο πίσω μέρος του οικοπέδου υπήρχαν τρία πηγάδια και ένας από τους γνωστότερους κήπους των Ιωαννίνων. Σήμερα στεγάζει το μουσείο κέρινων ομοιωμάτων «Αθανάσιος Βρέλλης».

E. ΤΑ ΚΟΙΝΩΦΕΛΗ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

I. Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ KAHAL KADOSH YASHAN YANINA (ΚΑΑΛ ΚΑΝΤΟΣ ΓΙΑΣΑΝ ΙΩΑΝΝΙΝΑ)⁸⁷

Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan Yanina (Μέσα Συναγωγή) βρίσκεται στην εβραϊκή συνοικία του Κάστρου, στη σημερινή οδό Ιουστινιανού, αριθμός 16. Το όνομα της Συναγωγής σημαίνει “Ιερή Παλαιά Κοινότητα/Συναγωγή Ιωαννίνων”⁸⁸. Σύμφωνα με δύο εντοιχισμένες επιγραφές, που είναι τοποθετημένες σε αρκετό ύψος πλάι στις δύο πόρτες, το κτίριο της Συναγωγής οικοδομήθηκε το έτος 5586 (δηλαδή 1826). Λίγα χρόνια πριν από την οικοδόμησή της, κατά τη διάρκεια της δυναστείας του Αλή Πασά, είχε καταστραφεί το κτίριο της παλαιάς Συναγωγής, που βρισκόταν επίσης στην εβραϊκή συνοικία του Κάστρου. Σαν αρχική χρονολογία κτήσης της ο Γ. Κανετάκης αναφέρει το τέλος του 9^{ου} αιώνα⁸⁹. Το κτίριο της παλαιάς Συναγωγής σημειώνεται και στον χάρτη του Barbie du Bocage (δημοσίευση από τον Γ. Κανετάκη⁹⁰), που σχεδιάστηκε κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα.

Πρόκειται για το αρχαιότερο και μεγαλύτερο εβραϊκό μνημείο της Ελλάδας. Ο εξωτερικός τοίχος του αυλόγυρου της Συναγωγής έχει ύψος 4 μ. και εμποδίζει τη θέα του κτιρίου. Η εξωτερική τοξωτή πύλη του αυλόγυρου φέρει επιγραφή μέσα σε ένα σκαλιστό ανθέμιο, που αναφέρει ως χρονολογία κατασκευής της πύλης το έτος 5657 (δηλαδή 1897).

Η αυλή είναι στρωμένη με πλάκες από σχιστόλιθο, ενώ δεξιά όπως μπαίνει κανείς, διαμορφώνεται κήπος με δύο ψηλά κυπαρίσσια και κάποια δαφνόδεντρα.

⁸⁷ Μάτσας, Ιωσήφ: “Η αρχαία ιερά συναγωγή των Ιωαννίνων”, περιοδικό Χρονικά, ό.π., σσ 3-5.

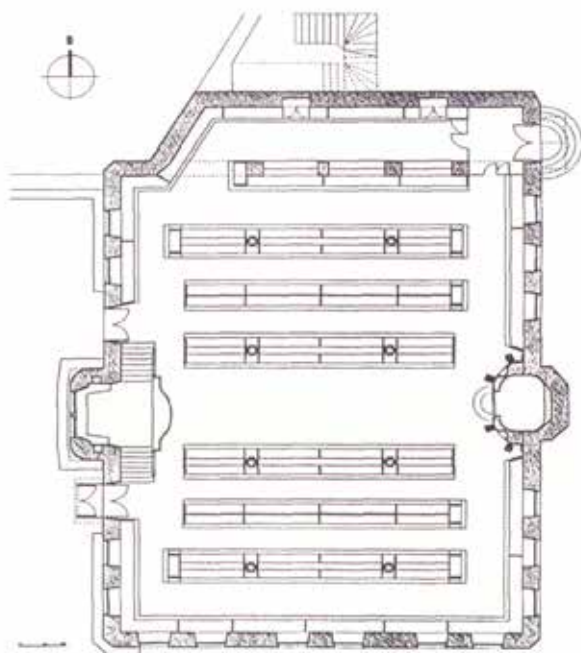
⁸⁸ Μεσσίνας, Ηλίας: Οι Συναγωγές στην Ελλάδα, σ. 29.

⁸⁹ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 184.

⁹⁰ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σσ. 217-256.

Αριστερά και δίπλα από την πύλη υπάρχει μαρμάρινος νιπτήρας, καθώς και ένα πέτρινο πηγάδι μπροστά στη Σουκά (ελαφρά ξύλινη κατασκευή στην οποία γιορτάζεται η γιορτή της σκηνοπηγίας). Ο ρόλος της αυλής είναι λοιπόν, αφενός να προστατεύει και να καλύπτει τη Συναγωγή από το δρόμο, αφετέρου να προσφέρει στην κοινότητα της συναγωγής έναν ανοιχτό χώρο, στον οποίο μπορούν να συναθροίζονται ανεπίσημα, πριν και μετά τις λειτουργίες, προστατευμένοι όμως από τα μάτια του κόσμου στο δρόμο⁹¹.

Η κάτοψη της Συναγωγής είναι ρυθμού βασιλικής και ο κύριος άξονας διέρχεται κατά το πλάτος του κτιρίου, κάτι που είναι εξαιρετικά σπάνιο. Οι διαστάσεις του κεντρικού χώρου είναι 26 X 18 X 7 μ. Τέσσερις κιονοστοιχίες, από δύο κίονες η καθεμία που καταλήγουν σε απλά κιονόκρανα, χωρίζουν την αίθουσα σε πέντε κλίτη. Δημιουργείται και ένα έκτο κλίτος στη βορινή πλευρά, όπου στεγάζεται ο γυναικωνίτης, που χωρίζεται από τα άλλα πέντε κλίτη με τέσσερις πεσσούς.

Οι κίονες και οι πεσσοί γεφυρώνονται με μεγάλα τόξα, από τα οποία τα τέσσερα κεντρικά στηρίζουν έναν θόλο με διαστάσεις 5 X 6 μ. Τα υπόλοιπα τμήματα της οροφής διαμορφώνονται με ξύλινα ταβάνια.

Το φως στο εσωτερικό της Συναγωγής εισάγεται από τα πολλά και μεγάλα παράθυρα: επτά στην ανατολική πλευρά, επτά στη νότια και επτά στη δυτική.

Εικ. 20: Η κάτοψη της Συναγωγής Kahal Kadosh Yashan.

(Μεσσίνας, Ηλίας: Οι Συναγωγές στην Ελλάδα. Η Αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την Εβραϊκή Συνοικία από τον 15^ο στον 20^ο αιώνα στη βόρειο Ελλάδα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Αθήνα, 1999, σ. 472).

⁹¹ Μεσσίνας, Ηλίας: ο.π., σ. 35.

Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς εξέχει το Εχάλ ή Εχάλ Ακόντες ή Αρόν Ακόντες⁹², δηλαδή η Ιερή Κιβωτός. Το Εχάλ, που είναι επενδυμένο με μάρμαρο και διακοσμημένο με τέσσερις μικρούς κίονες και με περίκομπα ανάγλυφα ανθέμια, επεκτείνεται στο βάθος σε ένα κοίλωμα του τοίχου, το οποίο εξέχει με τη μορφή μισού οκταγώνου στην εξωτερική πλευρά. Μοιάζει με την προεξοχή του ιερού, που συναντούμε στις χριστιανικές εκκλησίες της πόλης.

Το Εχάλ χωρίζει από τον υπόλοιπο χώρο με δύο ημικυκλικά μαρμάρια σκαλοπάτια και με μια χρυσοκέντητη κουρτίνα (Παρόχετ). Πίσω από την κουρτίνα υπάρχουν δύο πόρτες, πλούσια διακοσμημένες με χρωματιστά ξυλόγλυπτα ανθέμια, που κλείνουν τον χώρο της εναπόθεσης των Σεφαρίμ ή Σιφρεί του Τορά, δηλαδή των κυλίνδρων του γραπτού Νόμου (της Πεντατεύχου).

Στο κέντρο της δυτικής πλευράς και απέναντι από το Εχάλ βρίσκεται το Τεβά ή Βήμα⁹³, το οποίο επίσης δημιουργεί εξωτερική προεξοχή. Η άνοδος στο Βήμα γίνεται με δύο πλαϊνές μαρμάρινες κλίμακες με οχτώ σκαλοπάτια. Από εκεί διαβάζονται οι κύλινδροι του Νόμου (Τορά) και ο ραβίνος πραγματοποιεί τη λειτουργία. Η διάταξη αυτή του Βήματος, να είναι δηλαδή εφαπτόμενο του δυτικού

Εικ. 21: Η πόλη

τοίχου απέναντι από το Εχάλ (διπολική διάταξη), ονομάζεται ρωμανιώτικη και την συναντούμε επίσης στις Συναγωγές της Κέρκυρας και των Τρικάλων. Η ρωμανιώτικη διάταξη εμφανίζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη διπολική διάταξη, που εμφανίστηκε από τον 16^ο αιώνα στην Ιταλία, και κυρίως στη Βενετία. Οι στενές εμπορικές, θρησκευτικές και κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας και της Ιταλίας,

μπορεί να επηρέασαν και τη μορφολογία των ελληνικών Συναγωγών των πόλεων της δυτικής Ελλάδας⁹⁴.

⁹² Μεσσίνας, Ηλίας: ο.π., σ. 31.

Ο όρος Εχάλ χρησιμοποιείται από τους Ισπανούς Εβραίους (Σεφαραδίμ), ενώ ο όρος Αρόν Ακόντες από τους Γερμανούς (Ασκεναζίμ), τους Γάλλους και τους Ιταλούς Εβραίους.

⁹³ Μεσσίνας, Ηλίας: ο.π., σ. 31.

Ο όρος Τεβά χρησιμοποιείται από τους Σεφαραδίμ, ενώ ο όρος Βήμα ή Μπιμά από τους Ασκεναζίμ.

⁹⁴ Μεσσίνας, Ηλίας: ο.π., σ. 33.

Εικ. 22: Ο εξωτερικός τοίχος του αυλόγυρου της Συναγωγής.

Ο κεντρικός χώρος της Συναγωγής οργανώνεται από σειρές κτιστών πεζουλιών, επενδυμένων με ξύλο, τα οποία έχουν διεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά. Έτσι οι πιστοί κάθονται είτε αντικριστά είτε πλάτη με πλάτη, χωρίς να έχουν μέτωπο ούτε προς το Εχάλ ούτε προς το Βήμα. Άλλες σειρές καθισμάτων του ίδιου τύπου βρίσκονται περιμετρικά, εφαπτόμενες των τοίχων. Συνολικά

μπορούν να κάθονται περίπου τετρακόσιοι προσευχόμενοι.

Στη βόρεια πλευρά βρίσκεται το υπερώο του γυναικωνίτη, σε ύψος τριών μέτρων από το δάπεδο της Συναγωγής. Χωρίζεται από τον κεντρικό χώρο με πέντε τόξα, τα ανοίγματα των οποίων καλύπτονται με ξύλινο καφασωτό πλέγμα, ώστε να υπάρχει διαχωρισμός κατά τη διάρκεια της λειτουργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η άνοδος των γυναικών στο υπερώο γίνεται με εξωτερική κλίμακα, που εφάπτεται της βορινής πλευράς. Δεν εισέρχονταν ποτέ από την κύρια είσοδο μαζί με τους άνδρες.

Εικ. 23: Η Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan όπως φαίνεται από τις επάλξεις των Κάστρου.

(Παπασταύρος, Αναστάσιος: Ιωαννίων Εγκώμιον: Το παρελθόν που δεν χάθηκε, Ιωάννινα, 1998, σ. 181)

Δίπλα στο κτίριο της Συναγωγής υπήρχε και μια μικρότερη συναγωγή, το Μινιάν, το οποίο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής.

Η διάσωση της Ιερής Παλαιάς Συναγωγής των Ιωαννίνων οφείλεται στο γεγονός ότι με πρωτοβουλία του δημάρχου Δημητρίου Βλαχλείδη⁹⁵ η Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη μετέφερε τα βιβλία της στο κτίριο της Συναγωγής, όταν αυτό επιτάχθηκε από τους Γερμανούς.

⁹⁵ Παπασταύρος, Αναστάσιος: ο.π., σ. 180.

Σε ένα μικρό υπόγειο, που είχε την είσοδο του αφανή, γιατί αποτελούσε συνέχεια των καθισμάτων, είχαν τοποθετηθεί από τους τρομοκρατημένους επιτρόπους, τις παραμονές της επίταξης του κτιρίου από τους Γερμανούς, σχεδόν όλοι οι κύλινδροι του Τορά και τα ιερά σκεύη των τεσσάρων συναγωγών. Όλα βρέθηκαν από τους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης και παραδόθηκαν ύστερα από την απελευθέρωση μαζί με το κτίριο στους πρώτους Εβραίους, που γύρισαν στην πόλη. Μαζί με τα ιερά αντικείμενα επιστράφηκαν πολλοί τόμοι εβραϊκών βιβλίων, που είχαν συγκεντρωθεί από τις συναγωγές και τα σπίτια και είχαν στοιβαχτεί μαζί με τα βιβλία της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης. Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων ανακήρυξε τον Δημήτριο Βλαχλείδη ευεργέτη της.

II. Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ KAHAL KADOSH HADASH (KAAH KANTOS XANTAS)

Η Συναγωγή Kahal Kadosh Hadash (Εξω Συναγωγή) ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα (πιθανόν το 1540⁹⁶) στην εβραϊκή συνοικία Μεγάλη Ρούγα, στη συμβολή των σημερινών οδών Γιωσέφ Ελιγιά και Αρσάκη. Δίπλα της υπήρχε και μια μικρότερη συναγωγή, το «Μινιάν». Τα δύο αυτά κτίρια έπαψαν να υπάρχουν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Ήταν τοποθετημένα στον κεντρικό χώρο της συνοικίας, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονταν οι κατοικίες των Εβραίων, προστατεύοντας τα από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης (βλ. χάρτη 4, σελ. 25). Στο χώρο που υπήρχε η Συναγωγή υπάρχουν σήμερα δύο πολυκατοικίες, οι οποίες ανήκουν στην ιδιοκτησία της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων.

III TO EBPAÏKO APPENAΓΩΓEIO ALLIANCE ISRAELITE

Η περιώνυμη Εβραϊκή Σχολή Alliance Israelite ιδρύεται το 1904 στα Ιωάννινα με πρωτοβουλία της εταιρείας του Παρισιού Alliance Israelite Universelle. Το κτίριο της Σχολής βρισκόταν δίπλα στη Συναγωγή Kahal Kadosh Hadash (Εξω Συναγωγή) στην εβραϊκή συνοικία Μεγάλη Ρούγα, στη σημερινή οδό Γιωσέφ Ελιγιά. Κατεδαφίστηκε το 1964⁹⁷.

⁹⁶ Παπασταύρος, Αναστάσιος: ο.π., σ. 180.

⁹⁷ Παπασταύρος, Αναστάσιος: ό.π., σ. 180.

Τα μαθήματα της Σχολής επικεντρώνονταν κυρίως στην εβραϊκή και γαλλική κουλτούρα, καθώς και στις τέχνες και τις επιστήμες⁹⁸. Στη Σχολή αυτή φοίτησαν, δίδαξαν και αναδείχτηκαν προσωπικότητες, όπως ο περίφημος Γιωσέφ Ελιγιά⁹⁹ (1901 - 1931), ένας από τους μεγαλύτερους σύγχρονους Ελληνοεβραίους ποιητές.

Υπήρχε και Ισραηλιτικό Παρθεναγωγείο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βορειοανατολικά της Συναγωγής Kahal Kadosh Yashan στο Κάστρο, το οποίο σημειώνεται στον πολεοδομικό χάρτη του 1902 (σελ. 20), που δημοσίευσε η Ε. Ντάτση¹⁰⁰ πριν από 20 περίπου χρόνια και στο χάρτη 4 (σελ. 25), του Γ. Κουρμαντζή.

IV. ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Εικ. 24: Η είσοδος του εβραϊκού νεκροταφείου.

Το εβραϊκό νεκροταφείο βρίσκεται στην περιοχή Εβραϊκά Μνήματα, στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Γεωργίου. Η μεγάλη έκταση του οφείλεται στο γεγονός ότι τα ταφικά έθιμα των Εβραίων δεν επιτρέπουν την εκταφή των νεκρών¹⁰¹. Η θέση του στη συγκεκριμένη τοποθεσία χρονολογείται από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα¹⁰². Εξάλλου σημειώνεται και στον χάρτη του Barbie du Bocage, που σχεδιάστηκε κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.

⁹⁸ Κουρμαντζή, Ελένη: “Γιωσέφ Ελιγιά - Σαμπεθάι Καμπιλή”, ό.π., σ. 190.

⁹⁹ Κουρμαντζή, Ελένη: “Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός”, ό.π., σ. 9, πρβ. υποσημείωση 28.

¹⁰⁰ Ντάτση, Ευαγγελία: ό.π., σ. 100.

¹⁰¹ Κανετάκης, Γιάννης: ο.π., σ. 173.

¹⁰² Κουρμαντζής Γιάννης: “Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος} – 18^{ος} αιώνας)” ό.π., σ. 24.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΜΕΣΟΑΣΤΙΚΗΣ ΕΒΡΑΙΚΗΣ ΚΑΤΟΚΙΑΣ

Παράδειγμα μεσοαστικού εβραϊκού σπιτιού αποτελεί η κατοικία, που βρίσκεται στην οδό Σούτσου 31. Αν εξαιρεθούν οι πολύ μεταγενέστερες κατασκευές της αυλής (κουζίνα, λουτρό, αποθήκες), το μπετονένιο στέγαστρο πάνω από την είσοδο και ο μπετονένιος εξώστης, το υπόλοιπο κτίσμα δεν έχει υποστεί σημαντικές μετατροπές. Με κάθε επιφύλαξη αναφέρουμε ως χρονολογία κτήσης το έτος 1856, που βρίσκεται σημειωμένο στο επίχρισμα του δυτικού πλευρικού τοίχου, στο ύψος της στέγης.

Το οικόπεδο είναι στενόμακρο και στο πίσω μέρος του διαμορφώνεται η αυλή, που συνορεύει με τις αυλές των διπλανών κατοικιών.

Η είσοδος στο σπίτι είναι έκκεντρη. Μπαίνοντας συναντούμε ένα μεγάλο διαμπερή διάδρομο, που οδηγεί στην αυλή. Η σκάλα του διαδρόμου μάς ανεβάζει στο υπερυψωμένο ισόγειο, όπου δημιουργείται ένας κεντρικός χώρος, με τον οποίο επικοινωνούν τα δύο δωμάτια του ισογείου και η σκάλα, που οδηγεί στον όροφο. Και στον όροφο η διάταξη είναι ίδια: κεντρική σάλα, εκατέρωθεν δωμάτια.

Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι πέτρινοι εκτός από τον τοίχο, που βλέπει προς την αυλή, ο οποίος είναι κατασκευασμένος από μπαγδατί, και από τον δυτικό παράπλευρο, ο οποίος είναι χτισμένος με πλίνθρες. Οι εσωτερικοί είναι λεπτοί ξύλινοι.

Ι. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΜΕΛΕΤΗ ΚΤΙΡΙΟΥ

Εικ. 1: Παράδειγμα εφαρμογής μεσοαστικής κατοικίας στην οδό Σούτσου 31.

Εικ. 2: Πρόσοψη

Εικ. 3:Κεντρική είσοδος

Εικ. 4: Πρόσοψη

Εικ. 5: Πρόσοψη

Εικ. 6: Πρόσοψη

Εικ. 7: Πρόσοψη

Εικ. 8: Πίσω όψη

Εικ. 9: Πίσω όψη

Εικ. 10: Είσοδος από αυλή

Εικ. 11: Πίσω όψη

Εικ. 12: Πίσω όψη

Εικ. 13:Σκάλα υπογείου

Εικ. 14:Εσωτερική σκάλα ισογείου

Εικ. 15:Εσωτερική κεντρική είσοδος

Εικ. 16:Εσωτερική κεντρική είσοδος

Εικ. 17:Εσωτερική πόρτα ισογείου

Εικ. 18:Εσωτερική πόρτα ισογείου

Εικ. 18:Εσωτερική πόρτα ισογείου

Εικ. 19:Εσωτερική πόρτα ισουγείου

Εικ. 20:Εσωτερική σκάλα

Εικ. 21:Εσωτερική πόρτα υπογείου

Εικ. 22:Εσωτερική σκάλα

Εικ. 23:Εσωτερικό παράθυρο Α' ορόφου

Εικ. 24:Εσωτερική πόρτα Α' ορόφου

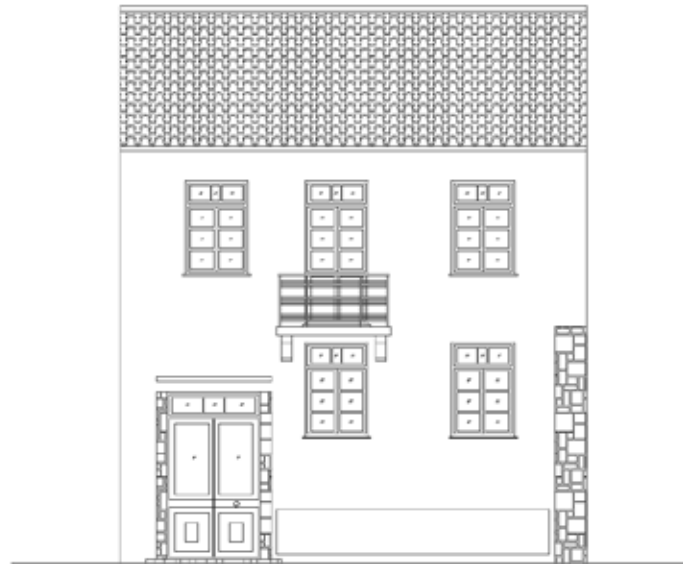

Εικ. 25:Εσωτερικές πόρτες Α' ορόφου

Εικ. 26:Εσωτερική όψη κεντρικής εισόδου

II. ΣΧΕΔΙΑ (ΚΑΤΟΨΕΙΣ, ΤΟΜΕΣ, ΟΨΕΙΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ)

ΣΤ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η άλλοτε πολυπληθής και ισχυρή Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων αριθμεί σήμερα μόνο 60 μέλη και δεν έχει μόνιμο ραβίνο. Παρόλα αυτά παραμένει ενεργή μαζί με άλλες Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδας.

Η ιστορία των Εβραίων των Ιωαννίνων αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της πόλης. Μεγάλο τμήμα του ιστορικού αρχιτεκτονικού αποθέματος, που σώζεται από το 19^ο κυρίως αιώνα, είναι εβραϊκό. Είναι σημαντική, λοιπόν, η γνώση του γιαννιώτικου εβραϊκού στοιχείου, κυρίως από την πλευρά των Γιαννιωτών, οι οποίοι σήμερα κατοικούν, περπατούν και ψυχαγωγούνται στην περιοχή, που χαρακτηρίζεται ως το ιστορικό κέντρο της πόλης.

Ζ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ✓ **Βρανούσης, Λεάνδρος:** «*Ιωάννινα*», Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 31^{ος}, εκδ. Πάπυρος, 1988, σσ 64 - 69.
- ✓ **Γερόλυμπου - Καραδήμου, Αλέκα:** *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Βόλος, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Σέρρες, Αλεξανδρούπολη, Καβάλα, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1997.
- ✓ **Δημητριάδης, Ευάγγελος:** *Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αιώνα: Γιάννενα, από την Πόλη Παζάρι στην Πόλη Πρακτορείο Ιστορική, Χωρολογική, Πολεοδομική, Κτιριολογική μελέτη*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1993.
- ✓ **Ευθυμίου, Μαρία:** «*Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους*», περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 52 - 53, Περίοδος Β', Χρόνος 17^{ος}, σσ. 10 - 14.
- ✓ **Ζάχος, Αριστοτέλης:** «*Αρχιτεκτονικά σημειώματα: Ιωάννινα*», περιοδικό Ηπειρωτικά Χρονικά, τεύχος 3, Ιωάννινα, 1928, σσ. 295 - 306.
- ✓ **Κανετάκης, Γιάννης:** *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, Αθήνα, 1994.
- ✓ **Κουρμαντζή, Ελένη:** «*Γιωσέφ Ελιγιά - Σαμπεθάι Καμπιλή: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων*», περιοδικό Δωδώνη, «Φιλολογία», (Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), Ιωάννινα, 1993, σσ. 187 -205.
- ✓ **Κουρμαντζή, Ελένη:** «*Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός*», εφημερίδα Ήπειρος, Ιωάννινα, Πέμπτη 11 Ιανουαρίου 1996, σσ. 8-9.
- ✓ **Κουρμαντζής, Γιάννης:** «*Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος} – 18^{ος} αιώνας)*», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1987, σσ. 9 - 25.

- ✓ **Κουρμαντζής, Γιάννης:** «*Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων: Ιστορία, Χώρος και Κοινωνικός Ιστός*», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οι Εβραϊκές Κοινότητες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: Από το 15^ο αιώνα μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, εκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1997, σσ. 281 - 294.
- ✓ **Λαμπρίδης, Ιωάννης:** *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τομ. Β', εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1971, (φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1887).
- ✓ **Λουκάκης, Παύλος:** «*Το γιαννιώτικο σπίτι*», Φροντηριακά εργασία Α': Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι, επιμ. Π. Α. Μιχελής, εκδ. Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1981.
- ✓ **Μάτσας, Ιωσήφ:** «*Η αρχαία ιερά συναγωγή των Ιωαννίνων*», περιοδικό Χρονικά, τεύχος 3, Νοέμβριος 1977, σσ. 3 - 5.
- ✓ **Μάτσας, Μ.:** «*Η Εβραϊκή Κοινότητα στα Γιάννενα*», περιοδικό Αντί, τεύχος 179/15-6-1981 (Αφιέρωμα στα Γιάννενα), σσ. 34 - 35.
- ✓ **Μεσσίνας, Ηλίας:** *Οι Συναγωγές στην Ελλάδα. Η Αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την Εβραϊκή Συνοικία από το 15^ο στον 20^ο αιώνα στη βόρειο Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Αθήνα, 1999.
- ✓ **Ντάτση, Ευαγγελία:** «*Ένας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Γιαννίνων του 1902*», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ος} - 20^{ος} αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1987, σσ. 91 - 108.
- ✓ **Παπασταύρος, Αναστάσιος:** *Ιωαννίνων Εγκώμιον: Το παρελθόν που δεν χάθηκε*, Ιωάννινα, 1998.
- ✓ **Παπασταύρος, Αναστάσιος:** *Τα Γιάννενα του 19^{ου} αιώνα, όπως τα περιέγραψαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές (Λεύκωμα)*, εκδ. Τυποεκδοτική Ηπείρου, Γιάννενα, 1994.
- ✓ **Ριζάρειο Ίδρυμα:** *Ιωάννινα 1890 -1950*, εκδ. Ολκός/ Ριζάρειο Ίδρυμα, Αθήνα, 1996.

- ✓ **Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα:** *«Γιάννινα: Το εμπορικό κέντρο»*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ήπειρος 15^{ος} - 20^{ος} αιώνας, εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1987, σσ. 85 - 90.
- ✓ **Ρογκότη - Κυριοπούλου, Δήμητρα:** *«Γιάννινα»*, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Θεσσαλία -Ήπειρος, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1988, σσ. 192 - 224.
- ✓ **Σινίκη - Παπακόστα, Νίτσα:** *Παλιά Γιάννινα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1986.
- ✓ **Τσολάκης, Πάνος:** *Η Εβραϊκή Συνοικία της Καστοριάς. Ιστορία, Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική*, εκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη, 1994.
- ✓ **Χαρίσης, Βασίλης:** *Ιωάννινα. Ίδρυση - Χωροταξικός ρόλος - Μορφή της πρωτοβυζαντινής πόλης*, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2003.
- ✓ **Χατζάκης, Αλέξης:** *«Γιάννενα: Ιστορική εξέλιξη της πόλης»*, περιοδικό Αντί, τεύχος 179/ 5- 6- 1981 (Αφιέρωμα στα Γιάννενα), σσ. 31 - 33.